॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ अनुमाननिरूपणेनानुमानजिज्ञासानि
वृत्तौ प्रवक्तव्यकक्रमत्वमुपमानेऽस्तीत्यवसरसंगत्योपमानं निरू
पयति ॥ अथेति। अनुमाननिरूपणानन्तरमित्यर्थः। निरूपयति। ल
क्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिर्ज्ञापय [illegible] त्रनिर्देशश्च शिष्यावधा
[illegible] नं त्वलक्षणं
[illegible] पाधिरूपेण
[illegible] जनएवोपमितित्व
[illegible] उपमितित्वस्यैवोपमितिलक्षणत्वे लक्षणे
[illegible] लक्ष्यतावच्छेदकस्योपादानादिति नन्वनुपाधिरूपेणापि तदाह। आष्टेति
।अनुमित्यादिपदात्रयाद्यादिपरिग्रहः। वह्निमानित्यादिविशिष्टा
कीर्तनेनि। नगगनत्वाद्यादेत्यादेराष्टविषयकत्वसामानाधिकरण्यप

रुपमात

पारदाभ्रकलवंगगंधकं भागयुग्ममरिचेन मिश्रितं । आम्रजातिफल
मर्दिताग्निकं तिंतिडीफलरसेन मर्दितं ॥१॥ माषमात्रमनुपानयोगतः
[illegible] सेवितं सकलरोगनाशनं रामबालकृतिका
[illegible]

सद्धेतुरिति। अत एव व्याप्तिविषयकत्वसमानाधिएज्ञानमिदित्युक्तो अ
नुमितित्व [illegible] व्याप्तिशून्यादेरपि तस्यात्वात्तद्वारणाय अव्यभिचारीति व्याप्य
त्वावच्छिन्नं [illegible] नत्राम्र. यदित्यनुमितिनिरूपितत्वमिति तत्त्वस्य व्याप्तिविष
[illegible] पा [illegible] ऽनि व्याप्यस्यापत्याधर्मपदं विहाय पक्षज्ञानी
[illegible] पक्षव्याप्तिविषयकत्वाद्यद्रूपभावे
[illegible] भावः।। ननु परोक्षत्वमिन्द्रिय
जन्य [illegible] हेतो [illegible] मात्रस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यतया ऽ न्य
नुमितेरपि परोक्षत्वाभावादित्यत आह प्रत्यक्षान्यत्वमिति। तथा
च न यत्प्रत्यक्षं परोक्षत्वं मेनासंभवस्यादिति भावः। ननु का [illegible] द्रव्ययोष
धीज्वरं हन्तीति यत्र भुक्तपार्णसाद्रव्ययोषधीज्वरं हन्तीत्युक्तं रिन्नेज्व
रहरणं नाद्रव्ययोषध्योः कार्यकारणभावः उपमानेनावधार्यते।

तर्क॰ एवंचेदृष्टान्तस्थले उपमितेः शब्दविषयकत्वाभावात् नोपमितित्वं शब्द
उप॰ विषयकत्वाव्यभिचारिणी जातिः तस्याश्चासंभवेदृत्युपात्तं कतेन
२ न्यितिः। उपमितित्वं हि जातिः। शक्तिपरिच्छित्तिरेव हि उपमा[illegible] न फलोत्प
रह रणोपयोः कार्[illegible]भावाग्रहस्तु अनुमानेनैवेति। शब्दवि
[illegible]मितित्वेनासंभव इति भावः
[illegible]। सादृश्यज्ञानं सहकारी। अति
[illegible]रः। उपमितिः फलं मितित्वं संप्रदाय म
तेवद्रूपेति। आवश्यककत्वात् सादृश्यज्ञानं करणं। अतिदेशवाक्या
र्थस्मृतिर्व्यापारः। उपमितिः फलं मितित्वं नवीनमते नाह। साद
श्यज्ञानादिति। तथा च सादृश्यज्ञानं करणमिति भावः। प्रत्यक्षा २

दानंतर्भाविरांभवान् परिशेषेणतस्यातिरिक्तत्वंव्यवस्थापयितुंप्र
काशीमाह। भिन्नानन्नाद् इति। प्रत्यक्षमिति। यद्यपिप्रत्यक्षसामा
न्यमध्येमानसमपिनिविष्टएव। इदंचेनमानसमिति। कथमुप
...भ्यापारविरहेऽपि जायमानत्वादिति। हे
...निराकृतं। गोबलीवर्दन्यायेनचात्रप्र
...क्षपरमितिध्येयं। ननुमानसात्। अ
नुभूयमानत्वात्। उपमितेस्तेननरं उपमिनोमीत्यनुव्यवसायाद्या
मानसानंतरंचतार्किकाप्रतीत्यनुदयात् मानसत्वेनतस्या इत्य
पर्यः। अनुभवानादरेत्याह। अन्यथेति। अनुभवानादरेतत्पर्यः॥
अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यमानसानंतरमनुदयेनानुमि
तेरतिरिक्तत्वासिद्धिः। अनुभवापलापेऽपितुतस्याप्यतिरिक्तत्वं

तर्कप्र. उप. ३ विलीयेतेति भावः ॥ आप्तिदेशानादित्यादि पदान्तर्पक्षधर्मताज्ञान
परिग्रहः । पदाभावादिति । शाब्दबोधसामान्ये पदजन्यपदार्थो
पस्थितेर्हेतुतया तच्छून्यकाले चोपमितेस्तत्वान्नोपमितेः त
द्रूपत्वासिद्धिरिति भावः । ननु गोसदृशो गवयपदवाच्यः इत्याका
शृ०१५ रके [illegible] ऽपि गवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमनुपमानं
[illegible] नेन गवयपदवाच्यत्वावगाहिनी
[illegible] ना । नत्र चगवयत्वविशिष्टोपस्थापक
पदाभावेपि गोसादृश्यविशिष्टोपस्थापकपदसत्वात्तज्ञा
पकत्वेवा चकाभाव इत्यत उपमित्याकारकं परिचिन्वन्नाति
ऽऽपमितिरिति । अयमिति । गवय इत्यर्थः । दृष्टा श्रुतेत्य ३

गवयपदवाच्यतानवच्छेदकत्वात् ५

त्वे

पमितेर्दत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहित्वे गवयत्वावच्छे
देन गवयपदवाच्यत्वावगाहनात् इत्युक्तिविरोधात् अन्यथा
प्रतीतमूलकव्यवहारापत्तेरिति दीधित्यानुद्धारात्। नतीति। ननु
[illegible] त्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहनमिति विभक्ति
[illegible] त्वे गोसादृश्यस्य गौरवेण गवयत्वा
[illegible] वच्छेदकत्वात्। ननु गवयत्वस्यावच्छे
दकत्वे तदवच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वस्य प्रतीत्या तदुपपत्ते
ये प्रमितसनंतरं स्वीकरणीयमिति। मह गौरवमिति। गोसादृश्य
स्य गवयत्वापेक्षया गुरुत्वेपि अवच्छेदकत्वकल्पनं न्याय्यः।
धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायादिति
भावः। अन्यथेति। गोसादृश्यस्यावच्छेदकत्वमंगीकृत्य प्र

त.कि.प्र. मानांतरासंकलनेसामर्थ्यः। व्यवहारः शाब्दबोधः। शाब्दप्रयोगो वा न अती
उपमा. तमूलांशक्तिमसंस्थितपर्यः। शक्तिकेशाना मूलकएव स्यादिति
४ मावत्। कोस्मादृश्याविच्छेदेनैव गोवयपदवाच्यत्वावगाहिना
नं। अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिज्ञानोपरोस्मिन्नतज्ञानात्। गवइति।
म दाशाब्दबोधोऽनुभवसिद्धो विलीयेत तत्प्रकारकशाब्द
रहस्यैव हेतुतया गवयत्वप्रकार
नानात्। एवं व्यवहारप्रतिव्यवहारेणैव
दकज्ञानस्य हेतुतया नाद्दशशाब्दबोधाभावान्तत्‌उ
रंतादृशव्यवहारानुपपत्तिश्चेति गवयपदत्वावच्छेदेनै
वगवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमुपेयं। ननु गवयपदवाच्यवि ४

त्रिशेषोपस्थापकपदाभावात् न तच्छाब्दात्मकमिति । एतेन शाब्दत्वनि
रासकरणप्रसंगो येन गवयपदवाच्यतावच्छेदकं च गवयत्वस्य गोसा
दृश्यस्यनेनेति निचारस्य प्रकृतानुपयोगित्वं अग्रे उपमितिस्वाका
नरणत्वेनोचितत्वान्नेत्युपास्तं । उक्तमङ्गुक्तमाशङ्क्यापे च
दोति निषेधयं । नात्पिमत्यतिरित्याह । न चेति । अनु
भवागोचरस्य परत्वस्य गोचरत्वादित्यभावः । अतः प्रत्यक्षादि
प्रमाणेतत्प्रमाणसंभवात् । अतिरिक्तैव प्रत्यक्षादिभ्योऽतिरि
क्तैवेदं अयं गवयपदवाच्य इति प्रतीतिः अयं गवयप
दवाच्यत्वप्रतीतिः । प्रत्यक्षादिप्रमितिभ्यो भिद्यते तद्विलक्षण
धर्मवत्वात् । इत्यनुमानं बोध्यं । तत्प्रदायमतमाह । तस्याः क
रणमिति । सादृश्येति । सादृश्याधिकरणे सादृश्यपिण्डे गोसदृशो

तर्कप्र॰ गवयपदवाच्यत्वज्ञानं वाक्यार्थानुभवं वदस्यार्थः ॥ तत्र स्मृतिः ॥ ताद्दृश
उप॰ वाक्यार्थस्मृतिः ॥ द्वारं व्यापारः ॥ गवयमवैतीति ॥ आरण्यको सदृशः इत्याक
५ रकं सादृश्यनिश्चयः ॥ अतिदेशवाक्यार्थानुभवरूपोपमानस
हकारीत्यर्थः ॥ ननु सादृश्यकरणकं चन तु वैधर्म्यकरणकं ज्ञान
स्याप्यातिरिक्तत्वापत्तिरित्यत आह ॥ तर्कोति ॥ तत्र सादृश्यज्ञा
[illegible] उपमान [illegible] मितिं व्युत्पादयति ॥ पश्चेति ॥ तथा हि
[illegible] धर्म गुणवती पृथिवीति गुरुवाक्यार्थस्मर
[illegible] त्यर्थः ॥ एवं गन्धवतीति ॥ पूर्वं जलादिविधर्म्यगुणत्वे
न दृष्टानां तु गन्धत्वेनेतरभेदाः अनुमानरीत्या ज्ञातिः ॥ गुरुणा इ
त्युक्तरीत्या इत्यर्थः ॥ ननु वैधर्म्यज्ञानजन्यज्ञानस्योपमिति ५
त्वस्वीकारे हान्या इत्यपवर्ग्य ज्ञानमोः परस्परजन्योपमिति

तो व्यभिचारेण कार्यकारणत्वसंभवइति अत आह । तस्मादिति
।साध्यरूपज्ञानजन्यो पमितेरिनवै धर्म्यज्ञानजन्योपमितेरनु
भवो [illegible] त्याउपकोपान [illegible] त्वादित्यर्थः । यत्किंचिदिति । साध्यस
[illegible] नियतरविशिष्टेत्यर्थः । विशिष्टय विशेषणधर्म पुरस्कारे
[illegible] चितेति । आनितेणि नत्रान्तिकं कपदव्याच्यत्वरूपेत्यर्थः
[illegible] व्याकिंचिदनीति सामान्यतस्तज्ञानिति एकेनिर्णयात्वि
शिष्यसुके । अतएवसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्याबानत
धर्मप्रकारकजिज्ञासाप्रतिहेतुनमागविशेषधर्मप्रकारकजि
ज्ञासाबोधकः कि छन्दोगवयइतिप्रश्नोप्युपपद्यइति ध्येयं
।करणमिति । उपमितिनि सामान्ये साध्यरूपेवधर्म्यान्पतरथ
मितावच्छेदककविशिष्टयानिर्णीतत्रापतावच्छेदककपदवा
च्यत्वरूपवाक्यार्थानुभवः करणमित्यर्थः । विसादृश्येष्यु

त॰ कि॰ टिप॰

धर्मितिप्रसंग इत्यत आह । किंचिद्धर्मविशिष्टइति । गवयत्वादिरूप
धर्मविशिष्टइत्यर्थः । तद्वत्ताधीरिति । यद्विशेष्ये यदवच्छिन्नभ
वः तत्तद्वत्ताधीरित्यर्थः । गवयत्वादिविशिष्टे सादृश्यधीरिति भा
वः । ननु एव एकधर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञाने धर्मान्तरविशिष्टप
दवाच्यत्वावगाहिन्युपमितिस्स्यादत आह । यद्धर्मावच्छेदेन सादृश्य
ज्ञानेन तद्धर्मावच्छेदेनैव पदवाच्यत्वावगाहिनी उपमितिरित्युप निह्
[illegible] गवयत्वादिरूपलघुधर्मानुपस्थितौ यदा गुरुध
[illegible] एव सादृश्यज्ञानं तदा तदवच्छेदेनैव पदवाच्य
त्वावगाहिनी उपमितिस्स्यादित्यतिप्रसङ्गमाह । यदन्यत्रेति । ल
घुधर्मे गवयत्वादिरूपे ज्ञाते न तु स्फुरणे गवयत्वाद्यज्ञाने ।
गुरुधर्मेणेति । विलक्षणसंस्थानवत्त्वरूपधर्मविशिष्टेत्य
र्थः । सादृश्यादिस्यादि यदा तु वैधर्म्यपरिग्रहः । तदवच्छेदेनै ६

ऽवच्छिन्नत्वस्य … स्यानवच्छिन्नरूपगुरुधर्मावच्छेदेनैवव्याप्यताग्र
हः। तन्मयपदव्याप्यताग्रहः। गुरुधर्मविशिष्टे वा व्याप्यताग्रहः। बाधा
दिति। लघुधर्मोपस्थितौ लघुधर्मेण व्याप्यतावच्छेदकेऽभावविति गुरु
[illegible]स्वीकारस्यावश्यकतया लघुधर्मविशिष्ट एव पदव्याप्य
[illegible]ानमुत्पद्यते। गुरुधर्मविशिष्टविषयकज्ञानेत्वप्रा
[illegible]ननेदनन्तरं जायत इति भावः। केचित्तु लघुधर्मानु
पस्थितौ गोसादृश्यावच्छेदेनापि पदव्याप्यताग्रहात्तत्र सा
दृश्यगोत्वेनैतावच्छेदकमित्युक्तमकुत्रेत्याहुः। तदाचीनि।
गुरुधर्मविशिष्टे सादृश्यादिधर्मविशिष्टे। तदवच्छेदेनैव सा
दृश्यावच्छेदेनैवेत्यर्थः इति व्याचक्षते। तदसत्। गुरुधर्मवि
शिष्टे एव सादृश्यादिज्ञानं जायते। इत्यस्यासंगतत्वापत्तेः
गोसदृशो गोसदृश इत्याकारकस्य सादृश्यज्ञानस्यासंभवेन तदादिति दिक्

त.कौ.प्र.
पु.२४.

ननु संभवत्येवं मयधनुमानस्य प्रामाण्यं अनुमानाधीनत्वात्किंत्वग्रहमू
लकत्वाद्वाक्यार्थानुभवरूपोपमानस्य न देवलं न प्रमाणाभा
वात् एवं चनोपमानशब्दयोरपीत्याह तेन चत्वारि प्रमाणानी
ति तथ्यावधूमादिगोचरप्रवृत्तेः वाद्युक्तस्य बहुनापरामर्शरू
पविशेष्यदर्शनमूलकप्रत्यक्षादेवोपपत्तेर्नानुमानस्य प्रमा
णत्वं न च तत्त्वमपत्वावच्छिन्नकाले सा ध्यज्ञानस्य व्यापकत्वात्
[illegible] विषयकोपनीतभानोपपत्तावपि इतरभेदज्ञान
[illegible] नेतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वपृथिवीत्व
[illegible] पृथिवीत्वादिव्याप्तिज्ञानकाले इतरभेदज्ञानाभावात्
तदुपनीतभानासंभवेन तत्र प्रमित्यंतरस्वीकार आवश्यक
इति वाच्यं। अभावत्वादिसामान्यलक्षणा [illegible] संनिक
र्षबलादेवेतरभेदगोचरप्रत्यक्षोपपत्तेः। एवं घटमानेयति ॥७॥

वाक्यश्रवणानंतरं घटकर्मत्वानयनकृत्यादीनां परस्परसंसर्ग
विषयकविलक्षणमितिरसिद्धत्वाद्बोधः एवं पदार्थोपस्थि
तेरानन्तर्य[illegible]ज्ञानादिकामानसोपनीतभाने नैवनिर्वाहात् ॥
[illegible]णोपस्थितेरनेपत्वात् कथं संसर्गबोधे इति वाच्यं ॥ ना
[illegible]वत्वात् तस्यापि संसर्गनियमाभाने बाधकाभावात्
[illegible]दुपनीतभानं प्रतिविदुपनायकज्ञानत्वेन कार्यकारण
भावे व्यभिचार इति वाच्यं ॥ सांसर्गिकविषयताभिन्नालौकिक
विषयताया स्वजन्यतावच्छेदकत्वेन व्यभिचाराभावात् प्रमि
तं न स्वीकारे नतिमात्मकवत्कृतेन कार्यकारणभावकल्पना
पेक्षया सांसर्गिकविषयताभेद इति वेदे लाघवस्यातिस्फु
टत्वात् ॥ योग्यताज्ञानस्य च शाब्दसामान्यहेतुतया संसर्गविष

तर्कप्र. कर्मणोऽन्यतराज्ञानसत्वात् सांसर्गिकविषयताभेदानिवेशोपि अस
अनुमा. भावाच्च। एवं गवयपदत्वविशिष्टे साध्यज्ञानसहकृतेन ... सह
कृतगवयपदवाच्यत्वनिश्चायकोपमानसंसर्गगवयपदवा
च्यत्वनिश्चायकमप्युपनीतभानमेवेति कथमेतन्न द्वित्यचेत्
अत्राहुः। लिंगपरामर्शजन्यत्वन्नमितित्वं तत्तमनुमितित्वम्।
[illegible] व्यवसायस्तादनुभवासिद्धस्तादृशधर्मीभूतानुमि
[illegible]तितानिर्विशेष्यावच्छिन्नकरणतया अनुमानस्य प्र
[illegible]तरत्वं। अयं पर्वतो वह्निमान् पर्वतो न वा इत्यनुमित्य
नंतरं पर्वते वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तावह्नि
निष्ठविधेयताख्यविलक्षणविषयतानाविर्भाव उपगंतव्यः
पक्षाभावात्तु न तदनंतरं तादृशोनुव्यवसायः। एवं चानु १८॥

मितोमीत्यनुव्यवसायस्यज्ञानविषयताविशेष्यविषयकत्वे
नोपपत्तेरत्वमनुमितित्वस्यजातित्वस्वीकारेणेतिकुतस्तद
वच्छिन्नकरणतयाप्रमाणांतरत्वमितिचेन्न।लिंगपरामर्श
विशिष्टताद्रशनिर्वस्तुत्वाकङ्क्षानानुपपत्त्यात्तदवच्छिन्नकरण
[illegible] स्यप्रमाणांतरत्वमिति वस्तुतस्तु।अनुमिनोमी
[illegible] सायस्यज्ञानविषयतामात्रविषयकत्वेऽप्या
पत्तिरूपाष्ट्वोधोत्तरमादिनाद्रशानुव्यवसायापत्तेः।अनु
मित्यापत्तिरूपाष्ट्वोधादिष्वुताद्रशविषयतापा [illegible]
[illegible] ऐक्यात्।अनुमितित्वजातिस्वीकारेतु
आपत्त्यादिष्वुताद्रशजातेरसत्वात्तेनताद्रशानुव्यवसाया
पत्तिरितितदवच्छिन्नकरणतयाऽनुमानस्यप्रमाणांतर
त्वमावश्यकमेव।एवंशाब्दश्रावणानंतरंजायमानद्वीनो

त.कौ. नरं त्वात्स्यामीत्यनुव्यवसायोत्पत्त्यानादृश्यमतव्याप्तिसिद्धत्वात्पच्छा
कुं.प. श्यज्ञानेनिश्चयानवच्छिन्नकरणत्वमात्रादृष्टप्रामाण्यसिद्धिः।
९ एवंउपमितेनोमीत्यनुव्यवसायबलादुपमानसा। पित्रमाणां
त्वरत्वं। [illegible] नन्वायात्वनुमितित्वादितव्याप्तिन
स्तत्प्रत्यक्षत्वच्याव्यंमेनारसंता न दयावच्छिन्नकरणस्यचनप्रमाण्
नरत्वं। अथानुमित्यादेर्मानसत्वेनदुनरंसाक्षात्करोमीत्य
[illegible]प्रापत्तिः। अनुमित्यादेः साक्षात्कारत्वादितिचेन्न।।
[illegible]विषयतात्वालिसाक्षात्कारत्वस्यैवतादृशप्रतीति
विषयत्वात्। अतएवसुरभिचंदनंइत्यादावुपनीतभानानं
तरंपश्यामिचंदनं न सौरभंमिमितिसार्वजनीनः प्रत्ययःसं
गच्छते। तथाचालौकिकविषयतयाः साक्षात्कारत्वव्याप ।९।।
कतयानानुमित्यादुनरंसाक्षात्कारेमीतिप्रत्ययः। अथे

त्वे
तत्र प्रत्यक्षत्वे मानाभावः। साक्षात्करोमीति प्रत्यक्षा
भावेन प्रत्यक्षस्य अप्रयोजकत्वाच्चानुमानस्यापि मानत्वे
न चक्षुःसाक्षात्कारित्वात्। अत्र कश्चित्। अनुमितित्वादेः प्रत्यक्ष
त्वव्याप्यत्वे। लाघवमेव तथाहि अनुमितिसामग्रीकाले
प्रत्यक्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षतारणानुमितिसामग्र्याः मा
प्रत्यक्षं प्रति प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षव्याप्यत्वे त्व
त्वनुमित्यात्मकप्रत्यक्षस्यैवोत्पत्त्या तदकल्पनप्रयुक्त
लाघवमप्युक्तमेवेति। तदसत्। अनुमितित्वस्य चाक्षु
षत्वव्याप्यत्वे च परामर्शानन्तरोत्पन्नज्ञाने अनुमि
तित्वानापत्तेः। चाक्षुषत्वस्य तद्व्या[illegible]प्यत्वमत
एवासंभवि परस्परव्यभिचारिणोस्तयोरेकत्र समावेशो

अ.दी. सां कर्यानुमितौ मिनिचाक्षुषत्वादिविरुद्धं तदुपयोग नक्षी। एवं चानु
५८ मितिसामग्रीकाले चाक्षुषादिवारणाय चाक्षुषादिकं प्रति
१० अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] मात्रस्य
[illegible] यं। एवं च सामान्यतः प्रत्यक्षं प्रति अनु
मितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं मयापि न [illegible] कल्प्यते १०
इति लाघवं। ननु अनुमितित्वादेः प्रतिसत्वव्याप्यत्वमे

नासत्वां। अनुमितिसामग्रीकाले मानसवारणाय मानसं
प्रति अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवं। मन्म
ते तु अनुमित्यात्मकमानसस्यैवोत्पादेन न तत्रैतद्व्याप्तेः।
न च वह्न्यनुमितिसामग्रीकाले घटादिमानसवारणाय तत्
प न प्रतिबंधकस्यावश्यकत्वात् घटादिकमानिवेश्य मानस
त्वमेव तत्प्रतिनिवेश्यतावच्छेदकमिति वाच्यं। घटादिमान
सं जायतामितीच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन विषयानिवे
श्ये च प्रतिबंधकत्वकल्पनस्यावश्यकत्वात्। एवं चाद्या
दिस्थले पीतिमेवं। घटादिव्याप्यकुड्यसामग्रीकाले वह्निमा
नसानुदयेन व्याप्यकुड्यसामग्र्याः मानसं प्रति प्रतिबंधक
तायां घटादिव्याप्यकुड्यसामग्रीकाले वह्न्यनुमित्युत्पत्तेः। अनु

न०कदि मित्यनुमानसत्वमेवचान्वयुक्तसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदक
भवतावान्मितिअनुमित्सन्यत्वानिवेशेगौरवात्।एवमनु
११ मितिसामग्रीकालेऽनुमित्सन्यमानसंवारणायानुमित्सय
मानसत्वमनुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकमुपेय
मितिरसामग्र्याःप्रतिबंधकत्वकल्पनंआवश्यकमनुमित्स
न्यत्वानिवेशेगौरवपुनरधिकंएवंशाब्दोपमितिस्थलेशाब्द
त्वोपमित्यन्यत्वनिवेशेणत्रगौरवमितितेषांनमानसा
नर्याविदुतिसुष्टुक्तंचत्वारिप्रमाणानीतिदिक्॥ ॥६
तिश्रीदीक्षितश्रीकृष्णशर्मविरचितायांन्यायसिद्धांतमं
जरीदीपिकायामुपमानपरिच्छेदःसमाप्तः।पौषवदि२र
संवत् १८३५॥शुभंभवतु।कल्याणंभवतु॥श्रीरस्तु। ११

१

॥प्राणनाथसंश्रांजंपुस्तकं॥

॥न्यायसिद्धांतमंजरीप्रारंभः॥

॥शुभंभवतु॥

तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्य
इत्यस्यामात्मज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वश्रवणात्

न्या॰ सि॰ मं॰ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥प्रणम्य परमात्मानं जानकीनाथशर्मणा ॥ क्रि-
यते युक्तिमुक्ताभिर्न्यायसिद्धान्तमञ्जरी ॥१॥ इह किल निखिललोकवि-
मोक्षमुख्योपायं मननोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानमामनन्ति। तच्च प्रमाणा-
धीनमिति प्रमाणं निरूप्यते। तत्र प्रमायाः करणं प्रमाणं। प्रमा च यथा-
र्थानुभवः। तदाहुराचार्याः। यथार्थानुभवो मानमिति। ननु किमिदं यथा-
र्थ्यं किं वानुभवत्वं उच्यते। तद्वति तदवगाहित्वं यथार्थ्यं। भव-
[illegible]दयस्थाने इदं रजतमिति ज्ञानं रजतत्ववति तदवगाहीति यथार्थं।
शुक्तौ इदं रजतमिति ज्ञानं च न रजतत्ववति तदवगाहीति न यथार्थं।
न च एवं रजते इदं रजतं न वेति संशयोऽपि प्रमा स्यात् इति चेन्न। रज- ॥१॥

यादृशाकारस्य धारणं तादृशाकारीका माधमनो हि
शरा प्रमाणां ज्ञानं जन्यते तेन स्य प्रमाणत्वं इति निष्कर्षः

६ कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपित
कारणताभिन्नकारणत्वं करणत्वं ।

नाद्यप्रमेयत्वस्य ॥ न द्वितीयः तदनुभवः तत्प्रमेति प्रमाणिकाः ॥ ननु स्वाव-
च्छेदेन कपिसंयोगवति वृक्षे मूले वृक्षः कपिसंयोगीति प्रत्ययोपि प्रमा स्या-
त् । कपिसंयोगवति वृक्षे तदवगाहित्वादिति चेन्न । वृक्षे कपिसंयोगः
... मूलावच्छेदकस्तु न तथा प्रमा । नस्य तदवच्छेदकत्वान्न स्यादिति भि-
न्नज्ञानत्वमनुभवत्वं । जातिविशेषो वा । अनुभवामीत्यनुगतप्रतीते-
र्बाधकं विना जातिविषयकत्वात् । करणत्वं च व्यापारवदसाधारणका-
रणत्वं । घटं प्रति कपालसंयोगकारणाय व्यापारवदिति ॥ ईश्वरज्ञानवा-
रणाय असाधारणेति । नन्वेवं ज्ञानं प्रति आत्मापि करणं स्यात् । आत्ममनः म२
संयोगस्य व्यापारस्य सत्वात् । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः ।

कुठारवतः १   छिदिकृतः   यथा वृक्षं छिनत्ति देवदत्तः

सं० भवति च संयोगः आत्मजन्यं आत्मजन्यज्ञानजनकश्चेति स्यादेव। उपाधीनां क
२ रणत्वादीनां भेदाद्व्यवहारभेदः। अत एव विवक्षातः। कारकविभक्त
यो नानाभवंतीति। अत एव आत्मानमात्मनावेत्सीति तृतीया। क्रियादित्य
मिश्रास्तु। करणाद्याकारानुगतमते करणत्वादिकमखंडोपाधिरूप
सामान्यमंगीचक्रुः। तच्च प्रमाणं चतुर्विधं इत्याह भगवान् सूत्रकारः। प्रत्य
क्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति। तत्र साक्षात्काररूपप्रमाक
[illegible] प्रत्यक्षं। साक्षात्कारत्वं च साक्षात्करोमीत्यनुगतप्रतीतिसाक्षि
को जातिविशेषः। न चैवमिंद्रियजन्यज्ञानत्वं विषयाज्ञान मात्र
स्य मनोरूपेंद्रियजन्यत्वात् इंद्रियाप्रतीतावपि तत्प्रतीतेश्च। न २

तत्त्वाभिमानास्तु यत्नादिजातिविशेषाः। अननुगतत्वात्। यद्वा जन्यधीजन्यमात्रवृत्तिजाति ज्ञानत्व
मत्त्वं ज्ञानत्वेन तत्। न च निद्रिजन्यधीजन्यमात्रवृत्तिरनुमितित्वादि तद्भिन्नत्वं सा
क्षात्कारमात्रे। न च निदिध्यासनजन्यमात्रवृत्तियोगजनकतावच्छेदकजातिम
त्तित्वं साक्षात्कारेऽव्याप्तिः। मनसो वृत्तित्वेन जातेर्विशेषणीयत्वात्। मान
सत्वं च जातिविशेषः इत्यास्तां विस्तरः। नास्तिकास्तु वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं साक्षा
त्कारः। अयं पटः इत्यादिज्ञाने साक्षात्कारत्वप्रत्ययो भ्रान्तिः घटत्वात् अलीकवि
षयत्वादित्याहुः। तन्न। बाधकं विना भ्रान्तित्वायोगात्। न चालीकविषयत्वं बाधकं मेवत्
१.२: घटत्वादि अलीकत्वासिद्धेः। स च साक्षात्कारो द्विविधः। नित्योऽनित्यश्च। नित्यो
भगवतः। अनित्योऽन्यः। अनित्यो द्विविधः। निर्विकल्पकः सविकल्पकश्च। तत्र वै
शिष्ट्यानवगाहिज्ञानं निराकारकं वा ज्ञानं निर्विकल्पकं। तच्च यद्यपि न प्र

घटत्वविशिष्टज्ञानं न ज्ञानकं। ... [illegible] ... ७

त्वा विशेषस्यासिद्धेः अतीन्द्रियत्वाभ्युपगमात्। न चापि अयं घटः इति विशिष्टज्ञानरूपकार्या
॥२॥ नुमेयं। न चादि अन्यतद्विशिष्टज्ञानं प्रति तद्विशेषणज्ञानं कारणमिति निर्विवादं।
भवति च प्राथमिकमस्माकं घटः इति ज्ञानं जन्यघटत्वविशिष्टज्ञानमतस्तत्रापि
घटत्वज्ञानं कारणं। न च तदानीं घटत्वविशिष्टज्ञानमस्ति विशेषणीभूतघटत्व
स्याज्ञानात्। ततो वैशिष्ट्यानवगाह्येव तज्ज्ञानं। तदेव च निर्विकल्पकं। न च जन्मांत
रीय घटत्वविशिष्टज्ञानं तत्र कारणं। अव्यवहितपूर्वकालवर्त्तिन एव विशेषणज्ञानस्य तत्र हे ता
तुत्वात्। भगवत्ज्ञानस्य व्यधिकरणत्वात्। ननु वस्तु घटत्वविशिष्टस्मरणमेव तत्र का
रणं। न च विशेषणज्ञानं विना तदेव विशिष्टज्ञानं कथमिति वाच्यो। विशिष्टानुभवे हि
विशेषणज्ञानं कारणं। न तु स्मरणेऽपि। तेन विनाप्युपपत्तेः। अन्यथा नवस्थानात्।
अस्तु वा घटत्वस्मरणं इति चेन्न। चैत्रत्वादिविशिष्टबुद्धौ तदसंभवात्। न हि चै ॥३॥

घटत्वादिप्रकारेणानुभूतं मनः स्मरेत्। न चानुभवं विना स्मरणं। तस्य तद्धेतुत्वात्।
विनयत्र घटत्वेन स्मरणं तत्र विशिष्टज्ञानसामग्री अभावात् घटघटत्वयोः सा
क्षात्कारसामग्रीतः साक्षात्कारोत्पत्तौ न किंचित् बाधकमस्ति। तदेवास्माकं
निर्विकल्पकमिति निसंक्षेपः। ननु विशेषणज्ञानस्य हेतुतासिद्धौ सर्वमेतदेवं
स्यात् तत्रैव च मानं न पश्याम इति चेन्न। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदवधारणात्।
विस्तरस्तु मणिमरीचावनुसंधेयः। विशिष्टावगाहिसप्रकारकं वा ज्ञानं सवि
कल्पकं। प्रकारता चायं घटः इत्यादिज्ञाने विशेषणस्य घटत्वादेर्विशेषण
तापरनामा विषयताविशेषः विषयता च विषयाकारप्रतीतिसाक्षिका। स्वरूप
संबंधविशेषः। पदार्थान्तरमेकदेशिनः। भाट्टास्तु ज्ञातो घटः इति प्रतीतेः ज्ञानजन्य
विषयनिष्ठप्राकट्यापरनामा [illegible] पदार्थो ज्ञाततासेन विषयता ज्ञानविष
[illegible]।

न्या.सि.मं. मयोः संबंधः स्वरूपाख्यश्चेन्न । कथमन्यथा ज्ञानकर्मत्वं घटादेः क्रियाजन्य ॥४॥
॥४॥ फलशालित्वाभावादित्याहुः । तन्न विनष्टे घटे ज्ञानमिति प्रतीतेः न हि तत्र ज्ञा
नं किंचिज्जनयितुं शक्नोति । तस्यैवासत्वात् । न च समवायिकारणत्वं विना
भावकार्योत्पत्तिः संभवति । तत्र स्वरूपसंबंध एव प्रतीतेर्विषय । इति चेद
न्यत्रापि स एवास्तु कृतं समवायिकेन कर्मविभक्तेरपि इदं द्वे वौपपत्तिरिति संक्षे
पः । अन्यत्तु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वं । अयं घट इत्यत्र घटत्व
स्य वैशिष्ट्यं भासते तत्प्रतियोगि च घटत्वमित्याहुः । तन्न दंडपुरुषसंयोगा इद
तिसमू[illegible]तं बने दंडीपुरुष इतिवद्दंडस्य प्रकारतापत्तेः । संयोगो हि दंडस्य
वैशिष्ट्यं भासते न तत्प्रतियोगी च दंडः इति दिक् । तच्च प्रत्यक्षमिंद्रियात्मकं द्वे ॥४॥

न पुनः तद्ग्राहकं १

द्रव्याद्रव्यग्राहकं चेत्तन्न द्रव्यग्राहकानि चक्षुस्त्वङ्मनांसि। अन्यद्घ्राणरसन
श्रवणं वा। ननु मनसो द्रव्यग्राहकत्वे सति अन्धस्यापि विप्रकृष्टघटोपलब्ध्या
पत्तिः। न चेतदात्ममात्रग्राहकं सर्वविषयकत्वसिद्धौ तद्व्याघातान्न। उच्यते। मनः
सर्वविषयकमपि बहिर्विषयकज्ञानजनने परतंत्रं। परं च चक्षुरादिःऽ
१ नि पस्थितौ योगजधर्मः सामान्यलक्षणा च। न पुनश्चक्षुरादिमात्रेऽस्मदाद्यर्था
नां मनसा संसर्गो न ह्यात। कथमन्मथाकविकाव्यादिषु योगिनां योगजधर्मप्र
त्यासत्या मनसा सर्वसाक्षात्कारः। प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या
मनसा संसर्गोऽप्यत्र। किं न हि मनः स्वतंत्रं। अबाह्यवस्तुनि कान्यबाह्यानि।
कीआत्मानं वा ग्यगुणास्तदभावस्तद्वृत्तिजातिश्च केवलयोग्यगुणाः सविकल्पक

नं.स. ज्ञानेच्छाप्रयत्नसुखदुःखद्वेषास्तदेकत्वपरिमाणे च। तदेकत्वपरिमाणे
न योग्ये इति तु टीकाकृतः। नन्वित्थं परा त्मा परमाणुस्तेन तद्गुणाश्च।
न परा मतद्गुणानां यतोऽयोग्यत्वात्स्यादेतत्। चक्षुर्यदि द्रव्यग्राहकं तदा
परमाण्वादयोऽपि गृह्येरन् इति चेन्न। तेषां चक्षुरयोग्यत्वात्। किं ताव
च्चक्षुर्योग्यं। महदुद्भूतरूपवद्द्रव्यं परमाणुश्च न महान्। आत्मा
द्यश्च न रूपादिवंतः पिशाचादयश्च नोद्भूतरूपवंतः। तद्रूपस्यानु
द्भूतत्वात्। उद्भूतत्वं च जातिविशेषः इत्येके। अनुद्भूतत्वरूपजात्यभा
स भाव इत्यपरे। योग्यगुणो योग्यद्रव्यं रूपतन्मात्रवृत्तिसंख्यापरि। ॥५॥

गत १

पनुक वारिस्थतेजः त्वचा न गृह्यते उद्भूतरूपस्याभावात्

माणपृथक्त्वस्नेहसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्ववेगाः। मावप
टघटाकाशसंयोगादिवारणाय। कर्म च योग्यद्रव्यसमवेतं। जाति
श्च योग्यवस्तुगता द्रव्यत्वरूपत्वादिः समवायश्च। त्वचो महदुद्भूतस
पर्शवद्योग्यं द्रव्यं। तेन परमाणुवायुप्रदीपप्रभादयस्त्वचा न गृह्यंते।
परमाणोरमहत्वात्। वायोर्निरूपत्वात्। प्रभायाः उद्भूतस्पर्शाभावात्।
गुणाश्च रूपातिरिक्ताश्चक्षुर्योग्या महदुद्भूतस्पर्शवन्मात्रवृत्तयो मह
दुद्भूतस्पर्शश्च। अत एव वायुपरिमाणादयो त्वचा न गृह्यंते। चक्षुरयोग्य
त्वात्। न वा दीपप्रभापरिमाणादयः उद्भूतस्पर्शवद्वृत्तित्वात्। न वाय
टप्रभासंयोगादय उद्भूतस्पर्शवन्मात्रावृत्तित्वात्। नत्र हि अनुद्भूतस्पर्शोदयो

मे.ने. वर्त्तते। रूपमेवयोग्यद्रव्यसमवेतं सामान्यं च योग्यवस्तुगतं समवायश्च। मीमां
सकास्तु। मेंदुद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यत्वमेव त्वचोयोग्यत्वात्। अथवा तू उद्भूत
रूपमपि तस्य योग्यंकं गौरवादतो वायुरपि स्पार्शनप्रत्यक्षः। नचवं
हिरिंद्रियसाक्षात्कारत्वावच्छेदेन उद्भूतरूपस्य हेतुत्वात् वायौ च तद
भावान्नेरमितिवाच्यं। अथवा द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छेदेन तद्धेतुत्वादित्या
हुः नैयायिकास्तु। समवायो न प्रत्यक्षः। संबंधप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्र
त्यक्षस्य हेतुत्वात्। कथमन्यथा घटाकाशसंयोगोपि न प्रत्यक्षः। नच
समवायस्य सर्वेश्राश्रयाः प्रत्यक्षाः परमाण्वादेः रयोग्यत्वादित्याहुः।
तन्नतेत्र्या हेतुतायां मानाभावात्। नच घटाकाशसंयोगस्य प्रत्यक्षं

नावगतिः। योग्यमात्रसमवेतगुणस्येंद्रिययोग्यत्वात्। किंचिल्लाघवात् संयोग
प्रत्यक्षत्वावच्छेदेन यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुतायुज्यते। न तु संबंधप्र
त्यक्षत्वावच्छेदेन संबंधत्वं हि संयोगान्यतरत्वमिति गौरवात्। घ्राणयो
ग्यो महत्त्वमहत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतो गंधः। तद्वृत्तिं सामान्यं तयोः सम
वायः। अत एव न परमाणुगंधो गृह्यते। महत्त्वासमानाधिकरण
त्वात्। न वा घ्राणमणिव्यत्र्यादिगंधः अनुद्भूतत्वात्। रसनायोग्यो म
हत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतो रसः। तद्वृत्तिं च सामान्यं तयोः समवायः। ते
न परमाणुरसो न गृह्यते। महत्त्वासमानाधिकरणत्वात्। न वा मण्यादि
रसः अनुद्भूतत्वात्। श्रवणयोग्यः शब्दः तद्वृत्तिजातिस्तयोः समवायश्चेति
संक्षेपः। तस्य चेंद्रियस्य सन्निकर्षा अर्थग्राहकत्वात्संनिकर्षाः सहकारिणः

ता॰ टी॰ कृतः सन्निकर्षो । संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः
समवायः समवेतसमवायो विशेषणता च । अथ केन सन्निकर्षेण किं गृ
ह्यते । द्रव्यं संयोगेन गृह्यते गुणः कर्म द्रव्यगत जातिः संयुक्तसमवाये
न । भवति हि चक्षुरादिसंयुक्ते घटादिसमवेतं रूपादिस्पंदो जाति कर्म
श्च द्रव्यत्वादिः गृह्यते । गुणकर्मगता जातिः संयुक्तसमवेतसमवाये
न । भवति हि चक्षुरादिसंयुक्तं घटादिः तत्समवेतं रूपादि तत्र समवा
यो रूपत्वादेः गृह्यते समवायेन । कर्णशष्कुल्यवच्छेदेन नभसि गृह्यते शब्दस्य स
मवायात् । शब्दगता तु जातिः समवेतसमवायेन श्रवणसमवेतश
ब्दे गृह्यते शब्दत्वादेस्तो समवायात् । विशेषणतया समवायो भावश्च । तत्र सं ७
ता

योगसमवायमोरभावात्। सा च विशेषणता द्विविधा। इंद्रियविशेष
णता इंद्रियसन्निकृष्टविशेषणता च। तत्रेंद्रियविशेषणतया आकाशा
भावो गृह्यते। इंद्रियस्य श्रवणेन तस्य विशेषणत्वात्। इंद्रियसन्नि
कृष्टविशेषणतया भूतलादौ घटाभावादि। इंद्रियसंनिकृष्टभूतले
तस्य विशेषणत्वात्। इंद्रियसंनिकृष्टस्य विशेषणता च बहुविधा
संनिकर्षस्य बहुत्वादेव सेया॥ ननु संयोगेन प्रत्यासत्तिः। संयुक्त
समवायेन घटादिग्रहसंभवात्। इंद्रियसंयुक्तेरूपादौ तेषां
समवायात्। मैवं। आत्मनि तदसंभवात्। तस्यासमवेतत्वादि
लक्षणः। स्यादेतत्। अंधकारस्य घटादि किमिति। न चक्षुषानोप

न्या०सि० यत उच्यते। संयोगप्रत्यासत्तेः सत्त्वात्। उच्यते। चक्षुषो द्रव्यग्रहे महदु
॥का॥ द्भूतरूपालोकसंयोगः सहकारी तेन नांधकारस्य घटस्योपलि
१६ न च महदुद्भूतेति व्यर्थं। तेन परमाणुचक्षुरादिसंयोगयोर्विषया
नत्वात्। नन्वेवं चक्षुषा तेजःप्रत्ययो न स्यात्। तत्र तेजःसंयोगा
भावात्। प्रदीपे तत्प्रभासंयोगोस्तीति चेन्न। मणिप्रभादौ तदभा
वात्। दृश्यते च महांधकारे चंद्रकांतप्रभृतिमणिविशेषप्रभा।
अथालोकेतरद्रव्यचाक्षुषं प्रति आलोकः सहकारीति चेन्न। महांध
कारे शुक्लरूपतेजःसाक्षात्कारापत्तेः। अत्रोच्यते। द्रव्यचाक्षुष ८ ॥

मांत्रे आलोकसंयोगो हेतुः। न च आलोकसंयोगस्य व्यभिचारः। आलोकाकाश संयो
गस्य आलोके विरहत्वात्। तस्य द्विष्ठत्वात्। न चैवं अन्धकारे सुवर्णसाक्षात्कारत्वा
पत्तिः। अन्तिमिश्रतेजोलोकसंयोगस्येव हेतुत्वात्। सुवर्णरूपत्वमभिमतं। अन्यथा सुवर्ण
रूपालोकसंयोगाद्रूपान्तरस्य हापत्तेः। स प्रदाय विरहस्तु। सुवर्णभिन्नं यत्तेजः तद्भिन्न
द्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगो हेतुः। भवति च सुवर्णमपि सुवर्णभिन्नयत्तेजः
तद्भिन्नमतः न दूरेपि आलोकसंयोगो हेतुः। तेनान्धकारे न सुवर्णसाक्षात्कार
इत्याहुः। तन्नापि पूर्वस्यां दिशि आलोकसंयोगवत्तः परस्यां तद्देशसंयुक्तस्यापि
नत्वादेः पश्चाद्दिगवस्थितपुरुषेण साक्षात्कारः स्यात्। आलोकसंयोगस्य पूर्व
दिगवच्छेदेन सत्वात्। न चैवं। यदवच्छेदेनालोकसंयोगः तदवच्छिन्नचक्षुःसंयोग

॥श्रीमम॥१॥ स्यहेतुत्वादिरूपेण च तदभावात् ।सुप्रत्यादेरतत्॥ विशेषणता नाम प्रत्यासत्तिः। द्रव्यसमवाया
भावयोः सत्वात् ।अन्यथा तयोः भानमस्ति ॥ अयं घटः अयं पटः अयं रूपवानयं
चलति ।इति प्रत्यक्षमेव घटत्वरूपं च लक्षणं संबंधविषयकं समवाये मानं ।
नास्ति घटादीनामन्यः संबंधोऽस्तीति चेन्न ॥ स्वरूपसंबंधरूपेणाप्याधारधेयभावस्य
स्यपर्याप्तत्वात् ।नास्ति समवायोऽपरः घटत्वस्याधारतापघटादावपि सत्वात् ।एकत्रैव हि घटे
अवयवावयविनोः समवायः मेव ।घटे घटत्वरूपेण च समवेतं तन्तुषु ।पटः समवेतः इहकर्म
समवेतमित्यनुगतसमवायाकारप्रतीत्यानुत्सिद्धेः अन्योन्याभाववत्त्वे सत्यघटो नास्तीति
प्रतीत्यपरत्वानिदर्शे ।अत्र प्राभाकराः ।नाभावोऽधिकः किंतु केवलाधिकरणरूपए
भावतः ।किंतु तत्तत्प्रत्यासत्त्यंतरकल्पनेन ॥१॥ ननु किमिदं कैवल्यं भानतस्वरू

मुक्तिः कैवल्यमित्यर्थः

अथ धाराधेयभावाङ्गीकारात् ८

यदेतत् सघटं भूतलं स्यादिति प्रतीत्यापत्तेः। घटाभाववत्त्वं चोत्सिद्धप्रभावेनेति चेन्न।
तथाधिकरणभेदद्विरभावो ङ्गीक्रियते तदधिकरणस्यैवाभाववत्त्वाङ्गीकारा
त्। तथा भेदे चाधाराधेयभावानुपपत्तिः। घटाभावे घटो नास्तीति
प्रतीतिः। अभेदेपि त्वया तथाभावाङ्गीकारात्। न चान्य एव घटाभावेघ
टाभावः। अनवस्थापत्तेरप्रसिद्धान्तात्। अत्रोच्यते।। यदि भूतले विशे
षो घटाभाववस्तदा भूतले घटाभाववदिति। अभावाधिकरणाश्रयत्वे न
स्यात्। यदि भूतले भूतलाधिकरणं भूतले भूतलमिति प्रतीत्यापत्तेः। किं
च यत्रेदानीं घट आनीतस्तदधिकरणे घटाभावो न वा। आद्ये इदानीं घटो ना
स्तीति प्रत्ययः स्यात्। अन्त्ये। अन्यदापि घटो नास्तीति प्रत्ययो न स्यात्। किं च क
घटे नीलेपि

सर्वदा घटाभावध्वंसयोः प्रतीतिरपि कपालेकस्यात् ।

कपाले घटो भावप्रतीतिर्घटो नष्ट इति प्रतीतिरस्ति कपाले पूर्वं घटाभावः उ
त्तरकाले घटध्वंसस्तयोर्दिकपालयोस्तदा सर्वदा तत्प्रतीतिः स्यात् । कपा
लस्य सत्त्वात् । अन्यथा कपालप्रतीतिरपि न स्यात् । किंच मोक्षो दुःखाभाव
स्वरूपः स्यात् । तथा चासाध्यतापत्तिर्नित्यत्वादिति संक्षेपः । स्यादेतत् ।
एवं घटाभावो नास्तीति प्रतीत्या घटाभावाभावोऽप्याधिकः स्या । स्यादेवेति चे
न्नेति तदभावोऽप्याधिकः स्यादित्यनवस्था । केवलाधिकरणे तदभाव
इति चेन्न हि सर्वत्र स एवाभावोस्तु भवदुक्तदूषणगणप्रसंगश्चैवं
स्यात् । अत्र ब्रूमः । घटाभावाभावो घट एव तत्सत्त्वे घटाभावो नास्ती
ति प्रतीतिः न च केवलाधिकरणस्वरूप उक्तयुक्तेरिति संप्रदायः ॥ न चास्तु ॥
घटाभावाभावोऽधिक एव को भावत्वेन तत्प्रतीतेर्न चायं भ्रमः । बाधकाभावात् ॥

तत्स्वभावस्य केवलाधिकरणस्वरूपत्वे किम् मानम् सर्व्वः ६
एकाधिकरणाभावाभावत्विरूपत्व सर्व्वः ९

अधिकरणाद्भिन्नत्व सर्व्वः ५
प्रथमाभावस्याभावः
कैवल्याधिकेन ४

रि

१०

तदभावस्तु घटाभाव एवनाधिक इति नानवस्थेत्याहुः ॥ स्यादेतत् । भूत
लेघटभेदभिन्नं नवान्त्वं सोन्यायातं भूतले तुमेव घटभेद इत्यनेन ॥ आ
घेत भेदभेदोप्यधिकः स्यादेवेति चेत् । नहि तद्भेदोप्यधिकः स्यादित्यनव
न्या॰ ७ स्था । अथानवस्थाभयाद्भेदभेदो नाधिकः किंत्वधिकरणस्वरूप इति चेन्न ॥
भवद्भिरुक्तदूषणगणप्रसंगात् । अत्राहुः ॥ भेदभेदोप्यधिक एवानैवं ॥ तद्भे
दोप्यधिकः स्यात् । दृष्टत्वाच्चेयमनवस्था दोषाय प्रामाणिकत्वात् ।
तदाहुः ॥ सर्वैर्नोक्तैव स्त्यन्यथानुपपत्तिरिति संक्षेपः ॥ समवायप्रभावो द्वि
धा ॥ अन्योन्याभावः संसर्गाभावश्च ॥ तत्रेदमिदं न भवति । इदमेतद्भिन्न
मिति प्रतीतिसाक्षिकोऽभावोऽन्योन्याभावः ॥ यदिदमाहुः । तादात्म्यसंबंधा

को॰२ अन्योन्याभावः१ त्रैकालिकः संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः

संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो इति। तदन्योऽभावः संसर्गाभावः। सोपि त्रिविधः॥
अत्यन्ताभाव प्रागभाव ध्वंस भेदात्। तत्र नास्तीत्यनुभवसिद्धो नित्यः संसर्गा
भावोऽत्यन्ताभावः। विनष्ट इति प्रतीतिसाक्षिकः उत्पत्तिमान् भावो ध्वंसः॥
स च न विनाशी तद्विनाशकल्पनायां मानाभावात्। नहि विनाशो विनष्ट इति
कश्चित्प्रत्येति। तत्प्रागभावश्च घटादिरूपप्रतियोगी तत्प्रागभावश्च उभय
त्र ध्वंसो भविष्यतीति प्रत्ययात्। विनाश्यभावः प्रागभावः। स च भविष्यतीति
त्यनुभवसाक्षिको दुरपह्नवः। तस्य च ध्वंसः प्रतियोगी तद्ध्वंसश्च
उभयमेव विनष्टः प्रागभाव इति प्रतीतिः। अत्यन्ताभावान्योन्याभावश्च नि
त्यो। नित्यश्चाभावो द्विविधः। एकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको ११
न्यश्च। न वा स्येमानाभावः। घटवति घटपटौ न स्तः। घटो न घटपटौ एको
प्रतियोगिकाले प्रतियोगिकालेऽसत्त्वं
सामस्त्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः१

प्रतियोग्यभाव
वादि सटी° २

नद्वाविति प्रतीतेः। एकघटवति द्वित्वावच्छिन्नतदत्यन्ताभावस्य एकस्मि
न्नुभयान्योन्याभावस्य च सत्वात्। न च प्रतियोगिमति कथं तदभावः तयोर्वि
रोधादिति वाच्यं। प्रतियोगितावच्छेदका [illegible] वच्छिन्नेनैवाभावस्य विरो
धात्। न चैको द्वित्वावच्छिन्नः। एको द्वाविति प्रतीतेः। अत एव दंडीपुरुषो दं
डश्रूयतीति पुरुषे सत्यपि दंडपुरुषो नास्तीति धीः वक्ष्यमाणविशिष्टाभावो विरो
षएणावच्छिन्नविशेष्याभावरूपोऽभ्युपेयते॥ न च यदं [illegible] भा
वविषयादंडवत्यपि तथा प्रतीतेः। न च पुरुषाभावविषयात्तस्य सत्वात्
तस्माद्यत्र विशेष्यस्याभावो विशेष्याभाव उभयाभावो वा तत्रतो विशिष्टा
भावो विशेष्यः॥ भयस्तु॥ स्माभावोनेन्द्रियग्राह्यः- कृत्स्नसंन्निकर्षाभा

एकमावच्छिन्नावच्छिन्नपुरुषाभावादिति शेषः १

स्माभावीयविशेष्यत्वस्य तादृशानंप्रतिदंडस्य तादृशस्य प्रतिबंधकत्वात् स्वयं दंडाभावविषयिणीत्यनुष्ठ

प्र.प्र.
॥१२॥ प्रमाभावात्। किंत्वनुपलब्धिरूपप्रमाणगम्यइत्याहुः। तत्रेदमाहुः साक्षा
त्करोमीतिप्रतीतेः प्रत्यक्षेणैवायमितिचेदत्रापि। पश्यामीघटाभाव
मितिप्रतीतेरध्यक्षएवेतितुल्यं। किंचानुपलब्धेः प्रमाजनने व्या
पाराभावात्कथं प्रमाकरणत्वं व्यापारवद्धिकारणं करणमित्युक्ते
नन्वेवं घटाभाववतिघटोपलब्ध्यावपिघटाभावप्रत्ययः स्यादतइं
द्रियसंबद्धविशेषणतायाः सत्वादितिचेन्न। योग्यानुपलब्धेरभावग्र ॥१२॥
हहेतुत्वात्। अथकेयं योग्यानुपलब्धिः योग्यस्यप्रतियोगिनोनुप
लब्धिः सहकारिणीतिमतं। तन्न। तन्तुपरमाणौपृथिवीत्वाभावग्रहापत्तेः।
तन्ना प्रमाणांतरकल्पनात्। संन्निकर्षांतरकल्पनापाल्लघुत्वात्। कान्यथासंयोगादीनां
स्वरूपाणांसन्निकर्षाणांमभावात्। तस्मादपिप्रमाणांतरकल्पनापत्तेः॥ + ८

नवतिहियथीवीत्वे वस्तुयोग्येत दनुपलब्धिश्च जलपरमाणौ स्तंभे
पिशाचभेदग्रहानुपपत्तेः। पिशाचस्य प्रतियोगिनो योग्यत्वेन तत्र घटयो
ग्यत्वाधिकरणे प्रतियोगिनो यत्वेऽपि अर्थः सति चेन्न। भूतले पिशाचात्यंता
भावग्रहापत्तेः। अत्यंताभावग्रहे योग्यप्रतियोग्यनुपलब्धेरन्यो
न्याभावग्रहे च योग्येऽधिकरणे प्रतियोगितादात्म्यानुपलब्धेः स
हकारित्वमिति मतं। तन्न। जलपरमाणौ पृथिवीत्वात्यंताभावग्र
हापत्तेः। वायावुद्भूतरूपवद्भेदग्रहानापत्तेः। न चेष्टापत्तिः अनु
भवविरोधात्। अत्रोच्यते। योग्यासहकारिसंयोगानुपलब्धेः
कारणे अत एवांधकारे न घटाभावग्रहश्चक्षुषा। तत्रालो

अतो वाधिकरणे ... संनिकर्षस्यापि इत्यर्थः १
संनिकर्षो भावाभावे २

प्र.अ.टी. कोधिकरणां संन्निकर्षस्यापि हेतुत्वात् । न वा जलपरमाणौ
१३ पृथिवीत्वाभावग्रहः । योग्यसंन्निकर्षो योग्यः पृथिवीत्वाभावग्रा
हकः इति चेदिंद्रियसंनिकृष्टमहत्वोद्भूतरूपवद्द्रव्यस्य तादृशतदुद्भूत
रूपवत्वाभावे तु इंद्रियसंनिकृष्टमहत्वं द्रव्यस्य योग्यसंन्नि २४
कर्षः । अतो मनसि न तद्ग्रहः । भवति च महति वायावयमन्यत्रापि सं
न्निकर्षो योग्यः कार्यत्वग्राहकुर्न्याय ... यित्वाद्वायत्यंताभावस्य च योग्यत्वादेव न
गृह्यते । ... पुनः ... त्यंताभावे योग्यता योग्यमात्रप्रतियोगिके योग्यधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं विशेषणमेवमन्यत्राप्यनुभवानुसारेण ॥१३

योग्यताबाध्या। सर्वाभावसाधारणं किं योग्यत्वमिति चेन्न। किंचिदि
त्तिग्रहाणत्तत्र। किं ज्ञानेवाभावयोग्यता इति ध्येयम्। गुणयोग्य
तावद्नेनानुगतस्यैवत्त्वादिजिलक्षणः। अथ किमिदं चक्षुरादि।
तैजसमिंद्रियं रूपग्राहकं महदिंद्रियं वा चक्षुः। वायवीयमिंद्रि
यं स्पर्शग्राहकं महदिंद्रियं त्वक्। आप्यमिंद्रियं रसग्राहकं म
हदिंद्रियं रसनं। पार्थिवमिंद्रियं गंधग्राहकं महदिंद्रियं वा घ्राणं।
महत्त्वं च मनोनाश्रयत्वाय कर्णेऽव्याप्तिवारणाय। श्रोत्रं शब्दग्रा
हकं महत्त्वं चानिस्पर्शेन मनस्त्वनिस्पर्शोयदं पार्थिवाणुवारणा।

म.न.टी. या। अत्राणुपदं विभुवारणाय। अत्र मीमांसकाः मनो नाणुः किं तु वि
११५४। भु नित्यस्पर्शशून्यत्वात् आत्मवत्। मनस्त्वं चात्मान्यत्वे सति ज्ञानास
मवायिसंयोगाश्रयमित्याहुः। तन्न। विभुत्वे आत्मना संयोगानु
पपत्तेः। तथा हि संयोगो द्विविधः। कर्मजोऽवयवसंयोगजश्च।
न च विभोरात्मनः कर्मास्ति मनोऽपि च। यदि विभुस्तदा तस्यापि
कर्माभावान्न कुतः कर्मजसंयोगः भवेत्। नैतयोरवयवोऽस्ति येन
तत्संयोगः स्यात्। न च नित्य एव विभ्वोः संयोगः संयोगजसंयोगनिषेधात्। कु
तोऽनिषेध इति चेन्न प्रमाणाभावात्। संयोगत्वावच्छेदेन द्रव्यजन्य
त्वावधारणात्। अप्रयोजकं चेदनुमानमिति संक्षेपः॥ ॥१५४॥

दृष्टं ५

[illegible]

इतीश्रीभट्टाचार्यचूडामणिकृतायांन्यायसिद्धांतमंजर्यांप्रत्य
क्षपरिच्छेदः॥ ॥अथानुमाननिरूपणं॥ अनुमितिकरणं
अनुमानं॥ अनुमितित्वं च अनुमिनोमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः॥
जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारः। जन्यज्ञानधीजन्यत्वव्यभिचारि जातिमद
नुभवत्वं वा। प्रत्यक्षत्ववारणाय जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारीति। ज्ञा
नाजन्ये नित्ये निर्विकल्पके च तत्तद्धीजन्यत्वंव्यभिचरति। तत्रापि प्र
थमजन्यपदं। चाक्षुषत्वादिवारणाय तद्धीश्वरज्ञानजन्यत्वाव्य
भिचारि। सर्वेषां तदाश्रयाणामीश्वरधीजन्यत्वात्। उपमितित्ववा
रणाय व्यभिचारीत्यंतेन तद्भिन्नप्रयोजकज्ञानजन्यत्वव्यभि
द्वत्ववारणाय

मंजरी॰ का रि॥ तुयमितिनोसन्नीसोऽशब्दविषयककानित्देशाद्वाक्यार्थज्ञानजन्य
॥१५॥ त्वात्॥ शाब्दानुभवानां सर्वेषां शाब्दज्ञानजन्यत्वात्॥ न च शाब्दज्ञानज
रा न्यत्वव्यभिचार इति तिसम्यक्॥ अनुमितित्वस्य द्वेष्वसियशाब्दज्ञानज
न्यत्वाव्यभिचारित्वेनासंभवात्॥ न च मोक्षजनकतावच्छेदकं तत्त्व
ज्ञानवृत्तिसामान्यं जन्यज्ञानजन्यमात्रवृत्तित्तिवृत्त्यतिव्याप्तिः॥ तस्य शा
ब्दविक्रोषविषयकमननजन्यमात्रवृत्तित्वेन जन्यशाब्दज्ञानजन्यत्वाव्य
भिचारित्वात्॥ जातिपदं वा मानसावृत्तिजातिपरं॥ अत एव भोक्तिश्रद्धा
दृढं द्वौ सः॥ अनुभवपदं स्मृतिवारणायेति दिक्॥ ननु किमिदं तत्त्व
तस्मिति चेन्न॥ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मघटकलघुपदार्थज्ञानमिति १५
टहो सः॥ ननु केयं व्याप्तिः॥ अनौपाधिकसाध्याभावाभाववद्वृत्तित्वं॥

४ दृष्टान्ताप्रतिपादकवाक्यैर्मज्ञानं तेन यज्ज्ञानं सम्भवति॥
४ एवं कर्मप्रतिपादकवाक्यैर्मज्ञानं तेन ज्ञानेयज्ज्ञानं साम्प्रतं॥

निरूपितत्वसामान्ये दोषिन विघ्नातीत्या
द्याह ३

पर्वतीयवह्न्यत्यन्ताभाववति धूमस्यासत्त्वात्। नापि साध्यवदन्यावृ
त्तित्वं वह्निमत् पर्वतान्यत्ववदवृत्तित्वात्तद्धूमस्य। अथ साध्यवत्त्वा
वच्छिन्नान्योन्याभाववदवृत्तित्वं विवक्षितं। न च धूमवति वह्निमत्त्व
सामान्यावच्छिन्नान्योन्याभावो वर्त्तते। धूमवान् वह्निमानित्यप्र
तीतेरिति चेन्न। केवलान्वयिसाध्यकाव्याप्तेः। अत्र मीमांसकास्तु॥ केव
लान्वयिसाध्यकमनुमानमेव न कुत्रापि व्याप्यत्वाभावादित्याहुः॥
तन्न। इदं प्रमेयत्ववदनुमिनोमीत्यनुभवापलापापत्तेः। न च कारणाभा पा४
वात्कार्यानिष्पत्तिः। व्यभिचारे सोवतद्धेतोः कारणत्वासिद्धेः। सोगमात्तु॥
केवलान्वयिनि साध्यवदन्यदलीकमेवास[illegible]त्तेः स्वरूपासिद्धेस्तद्वृ
त्तित्वज्ञानादेवानुमितिरित्याहुः॥ तन्नात्र सतस्यान्तरासिद्धेः॥ किंच

पक्षे साध्यवत्त्वरूपी। सत्वादित्यादावतिव्याप्तेः। ८

मं.मा. १६ हेतुयन्न साध्यकैरूप्यमव्याप्तिः दुर्बोधा। मल्लौकिकमज्ञेयभवद्भिरिष्यते।
अन्येतु कार्त्स्न्येन संबंधो व्याप्तिरित्याहुः। तत्र वह्निकोयं कार्त्स्न्येन संबंधः
कार्त्स्न्येन साध्येन हेतोः संबंधः किं कृते हेतौ साध्यसमानाधिकरण्यं वा
कार्त्स्न्ये हेतुमति साध्यवत्त्वं वा। नाद्यः। पर्वतसिद्धानुमाने अव्याप्तेः। न हि धू
मस्य कार्त्स्न्ये वह्निसमानाधिकरण्यमस्ति। अयःपिंडीयवह्नेः सामानाधिक
रण्याभावात्। न द्वितीयः। एक व्यक्तिहेतावव्याप्तेः। नान्त्यः। एकमात्र शश्चाने
त्रैवृत्तिहेतावव्याप्तेः। अत्रोच्यते। साध्यसमानाधिकरणस्य समाना साम्कमृ
धिकरणयावत्कृत्वं व्याप्तिः। यत्समानाधिकरणाः यावंतः साध्यसमाना नादिम
धिकरणाः स्तत्त्वं व्याप्तिः। इति यावन्तो भवन्ति हि धूमसमानाधिकरणाः धर्मः ४ दकवित

१६

यावंतो वह्निसमानाधिकरणाः इति धूमे वह्निव्याप्तिः न पुनर्वह्नौ धूमस्य
। न हि वह्निसमानाधिकरणाः यावंतो धूमसमानाधिकरणाः क्रोड्यः किं
न्तु स्व वह्निसमानाधिकरणस्य धूमासमानाधिकरणत्वात् । एवं द्वित्रि
ष्ट समानाधिकरणाः यावंतः साध्यसमानाधिकरणाः स्तत्वेशः । संभवति
धूमत्वविशिष्टसमानाधिकरणाः यावंतो वह्निसमानाधिकरणाः स्त
त्वं च धूमे । न च इदं द्रव्यं धूमं प्रति वह्नित्वे । ननु नो वह्नौ धूमव्याप्तिः । तत्र ति
नेदं केवलान्वयि नित्यभिधेयत्वविशिष्टसमानाधिकरणानां यावतां मेयत्व
समानाधिकरणत्वात् । एवं च व्यापकात्साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति समाना
धिकरणव्याप्तिः । न चेदं केवलान्वयिन्यास्ति । अतो नेदमनुमानमिति ।
मीमांसकमतं तत्र यासां । ततो व्यस्य न घुत्वात् । तत्र चार्वाकाः । भवतु इद

[illegible]

बहुषु साध्यसाधनयोः सहचारदर्शनात् व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिः ३
धूमसमानाधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन वह्निसमानाधिकरणस्य भासमान [illegible]

[illegible] व्याप्तिः ॥ न तु व्यभिचारशङ्कास्य ग्रहः । किंचित् धूमसमानाधिकरणो वह्निसमानाधिक
॥१६॥ रणो भविष्यतीति शंकाया दुर्वारत्वात् । न चेष्टशंकायां व्याप्तिनिश्चयो भावि
तुमर्हति तस्यास्तत्प्रतिबन्धकत्वात् । न च भूयोदर्शनात्तन्निवृत्तिः शत
शः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेः । न च तर्कान्निवृत्तिः तर्कस्य
व्याप्तिनिश्चयमूलकत्वेनानवस्थानात् । उस्य च ग्राहकाभावात् । व्याप्ते
रग्रहे कुतोऽनुमानं स्यादिति । अत्रोच्यते । व्यभिचारज्ञानविरहादिरेव
व्याप्तिग्राहकं । न च तच्छंकाविरहो दुःशंकः क्वचित्तर्कात् क्वचित्स्व
तोऽभ व्याप्याद्युभयकोटिस्मरणाद्यभावादपि तन्निवृत्तिः । न हि सर्वे
षां व्यभिचारशङ्काकोटिस्मृतिर्वास्ति अनुभवेनैवेति हि कः ॥१६॥

धूमो यदि वह्निमभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यात् इति तर्कः ॥

ननुइयंदृष्टांतवृत्तिधूमेगृहीता।नैवपक्षीयेपि।तथाचकथंत
दनुमितिः।पक्षवृत्तिधूमेव्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुत्वादितिचेन्न।
अत्राहुः।उक्ताव्याप्तिर्दृष्टांतवृत्तिहेतोर्धूमत्वेनगृहीत्वा।यावत्तेनधूमंदृ
ष्टुमसमर्थेते।ततोविशेष्यएतज्ज्ञानरूपात्तस्मादेसन्निबाधकेव्याप्तिविशि
ष्टत्वेनपक्षधर्मधूमज्ञानंजायते।महानसदृष्टांतेव्याप्तिज्ञानेजायमा
नेधूमत्वरूपसामान्यजेक्षणापत्यासत्त्यासकलधूमगोचरमेवजा
यते।इत्यस्याशयः।ननुसामान्यंयदिप्रत्यासत्तिःतदाश्रयधूमादिसा
क्षात्कारजननी।तदाविमुद्रितेनयनस्यापिधूमत्वेनधूमसकलसा
क्षात्कारंस्यादितिचेन्न।यत्सामान्यप्रत्यासत्तिःतत्प्रकारकतदाश्रय

बं.प्र.८. लौकिकसाक्षात्कारजनकसामग्र्यापि सामान्यप्रत्यासत्तेः सहकारित्वात् ।
॥१८॥ ननु व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे यच्च धूमो वह्निव्याप्यः इति ज्ञानं तत्रा-
प्यनुमितिः स्यात् । न च पक्षवृत्तिधूमे व्याप्तिज्ञानं कारणं तच्चात्र
नास्तीति वाच्यं धूमत्वेन सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या तेन सर्वत्र
धूमे व्याप्तिज्ञानात् । न च हेतोः पक्षधर्मताज्ञानमपि सहकारि
इति वाच्यं धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तिः इति ज्ञानादपि अनुमि-
त्यापत्तेः । द्रव्यत्वेन रूपेण पर्वते धूमज्ञानस्य सत्त्वात् । उच्यते ॥
व्याप्यत्वेन प्रकारेण पक्षे हेतुनिश्चयो हेतुर्न व्याप्तिज्ञानमात्रेण न
च धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्ति इति ज्ञाने व्याप्यत्वेन पर्वते धूमे म ॥१८।

वगाहने।येन नतोनुमितिस्यात् ।पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्नवेति संश
याद् अनुमितिर्माभूत् इतिनिश्चयपदं। मीमांसकास्तु॥ व्याप्यतावछेदक
प्रकारकंपक्षधर्मताज्ञानं व्याप्तिज्ञानेन सहकारि। व्याप्यतावछेदकं च
धूमत्वं तद्रूपेण व्याप्तिग्रहात्। ननु ऽव्यतं नातोऽयं पर्वत। इतीतिज्ञाना
द् अनुमितिः। एवं चधूमो वह्निव्याप्यो धूमवान्पर्वतः इति ज्ञानद्वयात्। अ
नुमितिरित्याहुः। तन्न। व्याप्यत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुतायो
ऽपययात्। किं च एवं वह्निव्याप्यवानितिज्ञानाद् अनुमितिर्न स्यात्। धू
मत्वेन पक्षधर्मतानवगाहनात्। तस्माद् वह्निव्याप्यवानित्येवंरूप
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानात्। तृतीयलिंगपरामर्श इत्येनप

म.स.०. प्रत्यक्षादेर्नानुमितिगतजातीयजन्यमिति चेन्न। प्रथमदृष्टेन धूमदर्शनेनं तृती
न.र्श.॥ व्याप्तिज्ञानेन तन्न स्ताद्धि पक्षधर्मताज्ञानमित्येवरूपेण लिंगग्रहणं। तृतीय
यत्वं तु प्राथमिकमित्युक्तं। ननु तेन तद्रूपेण हेतुत्वे गौरवात्। व्यभिचारश्चेति ध्ये
यं। स्वोयं परामर्शो नानुमितिः करणं व्यापाराभावात्। नापि परामृश्यमाणो
दात लिंगं परामर्शव्यापारकं करणं तज्जा विभ्यो लिंगाभ्यामनुमित्यजननापत्तेः। अनन्य
थासिद्धिनियतपूर्ववर्त्तित्वं हि कारणं। किं तु व्याप्तिज्ञानं साध्यज्ञाने लिंगज्ञा
नेकान्नन्यस्ताने मात्रं वा परामर्शो व्यापारकेन वातिप्रसंगः। व्यापारेणान्निरासो
नजुज्ञानपदं सविषयकमात्रपरं। नातः स्मरणात्मकपरामर्शस्यात्रे व्यभिचा
रः। अतश्च व्याप्तिविषयकसंस्कारस्य परामर्शव्यापारकस्य करणत्वात्। पूर्व॥५९।

कृरलव्यतिरेकी २

नुभव एव वा तत्र करणमिति संक्षेपः॥ तच्चानुमानं त्रिविधं॥ केव
लान्वयि अन्वयव्यतिरेकी च भेदात्। केवलान्वयिसाध्यकमनुमानं
केवलान्वयि। तत्र यो धर्मः सर्वत्र वर्त्तते स केवलान्वयि। स च यथा अभिधे
यत्वं प्रमेयत्वं ज्ञेयत्वादि। अभिधेयत्वं च भगवदिच्छारूपशक्तिवि
षयत्वं तच्च सर्वत्रैव वर्त्तते। सर्वस्यैव भगवदिच्छाविषयत्वात्। वस्तुप
दशक्यत्वात्। एवं ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयत्वं तच्च सर्वत्रैवास्ति। सर्वस्यैव
भगवज्ज्ञानविषयत्वात्। एवं प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च सर्वत्रैव वर्त्त
ते। सर्वस्यैव भगवत्प्रमाविषयत्वात्। अत्र केचित्॥ यत्र साध्यानि
श्चयो नास्ति। तत्रानुमितेरनुत्पत्तेः। पक्षतानुमितेरंगं। सा च साध्य

सं.भा. वत्वेन संदिह्यमानेनैव प्रमेयत्वेन संक्रम्यो भवितुमर्हतीति व्यतिरेकको
॥६०॥ विरप्रसिद्धेः। अतः कथमिदमनुमानमिति चेन्न। तन्न॥ सिषाधयि
षाविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावो हि पक्षता। सा चेहास्ति न तु
संशयः। तेन विनाप्यनुमितेरानुभविकत्वात्। साध्यनिश्चयसत्त्वे पि अ अ४
नुमित्सायां सत्यामनुमितेरुत्पत्तेः। तत्र पक्षतासंपत्तये विशिष्टं
तं यं। तत्र सिसाधयिषासहितसाध्यनिश्चयोऽस्ति न तु तद्विरहस्तादृ
तदृशि संशयः॥ अस्ति तस्य पक्षतः केवलव्यतिरेकि। तत्त्वं वयपक्षातिरिक्ते
व्यभि। अथ न साध्यसाधनं सहचारकत्वं॥ तथा हि॥ पृथ्वी तदितरेभ्यो
भिद्यते पृथिवीत्वात्। यन्नेतरेभ्यो भिद्यते तन्न पृथिवी। यथा जलं॥ ॥२५॥

।ननेयं पृथ्वी तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इति व्यतिरेकिणमुदाहरन्ति ।न
न पक्षातिरिक्तजलादौ साध्यसाधनयोः सहचारोस्ति निश्चीयते वा ।।
ना वा निश्चितसाध्यकत्वमेवं सम्यक् ।यथा घटादौ साध्यस्य इतर
भेदस्य पक्षस्य तत एव निश्चितत्वात् ।अन्यथा साध्याप्रसिद्धौ न हूटि
तव्याप्तिनिरूपणानापत्तेः ।न च घटे साध्यनिश्चये तस्य वृत्तित्वपक्षत्व
मिति वाच्यं ।पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यनिश्चयस्यैव तदवच्छेदेन पक्ष
ताविरोधित्वात् ।न चेह सोस्ति सर्वत्र पृथिव्यां तन्निश्चयाभावात् ।का
न च व्यतिरेकसहचाराद् उक्तव्याप्तिर्गृह्यते ।इति चेन्न ।साध्याभाव
हेत्वभावयोर्व्याप्तिग्रहादनुमितिः ।न चान्वयव्याप्तिग्रहात् ।कथमन्वयि

नुमितिप्रसंगादिति वाच्यं। साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेनैव
क्षेधर्मतानिश्चयः। साध्यानुमापकत्वाभ्युपगमादित्यन्ये। ऽभया
२१ न्योन्वयव्यतिरेकी। यथा प्रसिद्धानुमानमिति संक्षेपः। एवं हेतावभिहि
४६ ते हेत्वाभासाः निरूप्यंते। ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षिता
सिद्धबाधिताः हेत्वाभासाः। सव्यभिचारश्च त्रिविधः। साधारणो
ऽसाधारणोऽनुपसंहारी चा। तत्र साधारणत्वं साध्यवदन्यवृत्ति
त्वं च यथा। धूमवान्वह्नेरित्यत्र धूमवदन्यस्मिन् तप्तायःपिं
डे वह्निसत्वात्। साध्यासमानाधिकरणसमानाधिकरणत्वं वा। अ २१
वान्तिहिधूमासमानाधिकरणे यद्धूमवदन्यत्वं तत्समानाधिकर

शेऽन्वयि ॥ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं असाधारणत्वं । दृ
ष्टमेव सपक्षव्यावृत्तत्वं गमयतीत्यादर्शयति । नित्यः शब्दः शब्दत्वात् ।
इति शब्दत्वं हि नित्यत्वव्यापको यः शब्दत्वाभावः तत्प्रतियोगी । न चानि
त्यः शब्दः शब्दत्वादित्यत्राव्याप्तिः । तस्य सद्धेतुत्वात् । एतज्ज्ञानं चानुमि
मित्युत्पत्तेः साक्षात्प्रतिबन्धकं व्यतिरेकिसत्प्रतिपक्षरूपत्वात् । नन्वे
५ वं सत्प्रतिपक्षत्वमिवास्य हेतुभेद एव तस्याङ्गीकार्यतां । अयमस्य व्य
तिरेकिसत्प्रतिपक्षरूपत्वं चेत् । केवलपरामृष्टत्वं हि नान्वयी । हेतुं कश्चिद
पि अनित्यशब्दत्वस्याहेतोः किन्तु व्यतिरेकी । तथा च नित्यत्वाभावव्या
पको यः शब्दत्वाभावः तत्प्रतियोगी । तया च यथा साध्यं साधयेत् । तथा
नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगि तया साध्याभावमपि साधये

संज्ञ १

नाक्ष २ नानव विरुद्धयोरेकत्र निर्णयः। किंतु परस्परप्रतिबंधात्संदेहो
रेव निर्णयइति ज्ञेये॥ अहंतिसाध्यहेत्वन्यतरत्वं अहंतिसाध्यकत्वं वा
अनुपसंहारित्वं। यथा ओंशावान्धूमादित्यादौ हिरणः साध्याभावाधिकरणत्वं ना३
विरुद्धत्वं। यथा गौरश्वत्वादित्यादि। यद्यप्यत्रासाधारणत्वमेवासाधारत्वे ए
वतयास्तु भेदादुद्देः। पक्षस्य साध्याभावप्रतिबंधकः परामर्शः सत्प्रतिपक्षः।
यथा जलं मुष्णं स्पर्शवत्वादित्यादौ नेदमुष्णं मूर्तं जत्वादित्यादि॥ अ
सिद्धिस्तु व्यभिचारा वन्यपरामर्शप्रतिबंधकावच्छेदकधर्मवत्वं। सा च त्रिवि
धा। स्वरूपासिद्धिः आश्रयासिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिश्च। पक्षे हेत्वभावस्वरूपा
सिद्धिः। यथा घटः पक्षीयवत्वादित्यत्र घटरूपपक्षे हेत्वभावः। पक्षे पक्ष
३॥ विषमत्याततमानिवंधकताअवच्छेदकताव ॥२८॥
पर्याप्त्यधिकरणत्वं २

तावद्धेत्वसिद्धिः॥आश्रयासिद्धिः॥गगनकमलंसुरभीकमलत्वात्
इत्यत्रकमलेपक्षेगगनीयत्वाभावः॥एतदुभयमिश्रासिद्धिःव्याप्य
त्वासिद्धिः॥धूमोपिपर्वतेधूमनिष्ठव्याप्यभावः॥साध्याप्रसिद्धिःहे
त्वप्रसिद्धिर्वापक्षेसाध्यशून्यत्वंबाधः॥आकाशादिपक्षेवह्न्यभावः
स्वाश्रयधूमस्यहेतोः॥असिद्धिरेवास्तीतिसएवदोषोस्तीतिकृत्तं
बाधेनेतिवाच्यं॥असिद्धिर्हिपरामर्शप्रतिबंधकतयादोषः॥तथा
चयत्रभ्रमात्मकपरामर्शोजातःतत्रबाधेसत्यनुमितेरनु
त्पत्तेः॥बाधस्यानुमितिप्रतिबंधकतयादोषत्वात्॥आद्यकाला
वच्छिन्नोघटोगंधवान्पृथिवीत्वादित्यत्राद्यकालावच्छेदेनघ

नु॰

म॰प्र॰ दरूपाभाववत्त्वरूपबाधस्य लिङ्गदोषान्तराभावीत्वेन दिग्दर्शितत्वेन रूपं व्याप्तिः । यस्मा
१२४ दत्तीर्वेत्तिदिक । नैरूपाधिर पि हेत्वाभासान्तरं संभवतीति कथ्यसेत्र एवेति
चेत् । सव्यभिचारादन्यतरत्वं हि हेत्वाभासत्वेन चोपाधिः स्तदन्यतर इति
तस्योन्नेयं भवत्वात् । अनएव सिद्धसाधनमपि न हेत्वाभासान्तरं । ननु
कोयमुपाधिः । तत्राचार्याः । । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः ।
तत् व्यापकत्वं च तत्समानाधिकरणः यावंतो यत्समानाधिकरणाः स्त
त्वाय पा प्रमवान वह्नेरित्यत्र आर्द्रेन्धनं भवति हि तत्साध्यव्यापके धूमस
मानाधिकरणस्य यावत् तत्समानाधिकरणत्वात् । भवति च साधना
व्यापकं वह्निमदयःपिण्डे तदसत्त्वात् सद्धेतावनुनेवं । अत्र हेतोः साध्यव्याप्यता
त् साध्यव्यापकस्य व साध्यव्यापकत्वात् । आचवंदन्ति । इदं साधनाव

आ॰ व्या॰ २ २५

च्छिन्नसाध्यव्यापकेत्यर्थः । यथा काकः श्यामो मित्रातनयत्वात् । इत्यत्र शा
कपाकजत्वं न हि न न श्यामत्वव्यापकत्वं श्यामत्ववति घटे सत्त्वात् । किंतु
मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं । यत्र यत्र मित्रातनयत्वावच्छिन्न
श्यामत्वं तत्र तत्र शाकपाकजत्वस्य सत्त्वात् । अपि साधनावच्छिन्नसा
ध्यव्यापकत्वे सति साध नाव्यापकत्वमुपाधित्वं विवक्षितमिति चेन्न ।
वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसा
ध्यव्यापकरूपवत्त्वादावव्याप्तिः । न हि प्रमेयरूपसाधनावच्छिन्न
साध्यव्यापकं तदात्मादावसत्त्वात् । किंतु बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्र
त्यक्षत्वव्यापकं यावन्ति बहूनि घटादौ रूपसत्त्वात् । अपि पक्षधर्मा

॥ वच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं विवक्षितमिति चेन्न। यथोक्त
४७ स्यानैकशाकपाकत्वेऽव्याप्तेः। न हि तत्र यत्पक्षधर्मावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं
न यावछ्यामत्ववति पक्षेऽसत्त्वात्। यत्किंचित्पक्षधर्मावच्छिन्नसा
ध्यव्यापकत्वं विवक्षितं। तच्च धर्मेश्वरकृचित्साधने क्वचित्पक्षधर्मे श्वेति
चेन्न। पर्वतो वह्निमान् धूमा दित्यत्र महानससत्त्वाभावस्योपाधितापत्तेः।
भवति हि महानसान्यत्व धूम यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नवह्निव्यापको महान
सत्त्वाभावो यानि। यावन्तो हि वह्निमति सत्त्वात्। न च धूममव्यापकः। धूमन
वति महानसे सत्त्वात्॥ अत्रोच्यते॥ स्वावच्छिन्नदिकरं साधनाधिकरण २७
वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमुपाधित्वं। महानसत्वावच्छिन्नाधिकरण

यद्धेतुमत्त्वाश्रय: पि ऽद्वितयत्वानियतकिंचिद्धर्म: द्रव्यत्वा
दि: न दवच्छिन्नसाध्यम
धिकरणीभूतत्वानसादि नेदितव्यम् ॥

॥ ३

ण साधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताभेदके
तत्त्वावच्छिन्नानधिकरणहेतुमन्निष्ठ यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्या
धिकरणवृत्तिमानत्वधर्मा: यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणा: स्तद्धत्वं
व्यापकत्वमिति हि आर्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नानधिकरणे वह्निमन्निष्ठोऽवच्छिन्न द्रव्यत्वा
निष्ठसमाधिकरणनिष्ठा: यावन्तो धर्मा: आर्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नसमानाधि ४
करणा: । तत्त्वस्तद्वदार्द्रेन्धनमुपाधि: । एवं रूपत्वावच्छिन्नानधिकर
णप्रमेयत्ववन्निष्ठवह्निद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाधिकरणं पतन्नि
ष्ठा यावन्तो धर्मा: रूपत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा: अतो रूपत्वमु
पाधि: । एवं ऊर्ध्वपाकज त्वावच्छिन्नानधिकरणमन्नियतात्वेन यत्व

मं.अ.ए. वह्निष्ठमित्यातनन्यतावछिन्नस्यामत्वाधिकरणे(ते)यन्निष्ठाःयावंतो
२५॥ धर्माःशाकपाकत्वावछिन्नसमानाधिकरणाः।अतस्तद्धूम
शाकपाकजत्वंमुपाधिः।नचैवंसद्धेतोसभवत्ति।नहिमहानस
त्वाभावानधिकरणंयद्धूत्वधिकरणंमहानसेतन्निष्ठ ध
वछिन्नवत्त्वाधिकरणमहानसादिनिष्ठाःयावंतोधर्माःमहानस
त्वाभाववत्वावछिन्नसमानाधिकरणाःमहानसेमहानसत्वाभा
वस्याभावात।अतएवसद्धेतोपक्षेतरत्वंनोपाधिःपक्षमात्र
वृत्तिधर्मेतरत्सामानाधिकरण्याभावादिसंश्लेषः।तच्चानुमाने २५॥
परार्थन्यायपरत्वेकंन्यायश्चक्रमिकप्रतिज्ञादिसमुदायः प
पंचक१

न२

यः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र यो यो धूमवान् सो वह्निमान् पक्षानुमान सं२
वह्निव्याप्यधूमवान् न यत्र स्यात् वह्निमानिति। तत्रैवान्यायं पटैक
पर्वतो वह्निमानित्यत्र इष्टसिद्धिः अवयवविभाजकोपाधिमत्त्वं प्रतिज्ञात्वं
एतद्धूमादित्यत्र इष्टसिद्धिरिति तादृशोपाधिमत्त्वं हेतुत्वं। एवं तत्र यो यो धूम
वान् सोऽग्निमानित्यत्र इष्टसिद्धिरिति तादृशोपाधिमत्त्वं उदाहरणत्वं एवं
वह्निव्याप्यधूमवान् अयमित्यत्र इष्टसिद्धिरिति तादृशोपाधिमत्त्वं उपनयत्वं एव
त तस्मात् वह्निमानित्यत्र इष्टसिद्धिरिति तादृशोपाधिमत्त्वं निगमनत्वं
अवयवत्वं प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं॥ उक्तं च॥ अवयवाः प्रतिज्ञादिभे
दादिति॥ ॥इति श्रीन्यायसिद्धान्तमञ्जर्यां भट्टाचार्यचूडामणि
कृतायां अनुमानपरिच्छेदः॥ श्रीरामजी॥ ॥ ॥ ॥

पं.त.०.
२५.

अथोपमानं निरूप्यते ॥ तत्रोपमितिकरणमुपमानं । उपमितित्वं च उप
मिनोमीत्यनुभवसाक्षिको जातिविशेषः । शक्तिविषयकत्वाव्यभिचारि ना
तिप्रसक्तेश्च वा । अनुमित्यादिसाधारणाय जातिपदं । अनुमितित्वादीनां
वह्निमानित्यादिज्ञाने शक्तिविषयकत्वव्यभिचारित्वात् । आवरणावारणा
य साक्षिपदं । प्रत्यक्षात्परं । ननूपमितित्वमेव रूपं शक्तिविषयकत्वा
व्यभिचारि इति चेन्न । उच्यते । उपमितिर्हि यद्वाच्यत्वविषयिका ।
न च पदमविषयीकृत्य तद्वाच्यत्वं विषयीकर्तुमर्हतीति । परं च श
ब्दात्मकं इत्युपमितेः । शक्तिविषय● कत्वमिति नियमः । कुतेंद्रिय
मुत्पद्यते इति चेन्न ॥ सादृश्यज्ञानादिति गृहीण । तथा हि सामान्ये २५

न्यतो गवयपदवाच्यो। किंचिदस्तीति ज्ञानानो विशिष्यापरिच्छिन्वा
नः कश्चिद्दृष्टो गवयपदवाच्य इति किंचित् पश्यति। तेन च यदा गोसदृ
शो गवयपदवाच्य इत्युक्तः स च विपिनमनुसरन् गोसदृशं पिंड
मनुभवति तदा पूर्वोनुभूततन्नादृग्गतिदेशवाक्यार्थं स्मरन् परिछिनत्ति
अयं गवयपदवाच्य इति सेयमुपमितिः। न मानसमेतत् असंपृक्ते चक्षुरादि
व्यापारविगमेपि जायमानत्वात्। न च मानसं ततो विलक्षणतया
नुभूयमानत्वात्। नाप्यनुमितिरपि मानसत्वापत्तेः। नाप्यनु
मितिर्व्याप्तिज्ञानाद्यभावेप्युत्पत्तेः। नापि शाब्दं। गवयत्वविशिष्टस्योप
स्थापकपदाभावात्। उपमितावयं गवयपदवाच्य इत्याकारिकायां ग

मं.मा.टि. वपत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वानवगाहनात् । ननु गोसादृश्यभावच्छेद
२६ नतस्य गोरवेश्यानवच्छेदकत्वात् । अन्यथाप्रतीतिमलव्यवहारप्रसंगः ।
ननास्मत्सिद्धि मैवं पूर्वमननुभवात् । अतो अतिरिक्तैवेयं तस्याः करणसा
दृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानं सदृशवाच्यत्वरूपवाक्यार्थानुभवं तत्स्मृतिर्द्वारं गवय
त्वादिरूपावच्छेदकविशिष्टसादृश्यज्ञानेन न तत्सहकारी जिससंप्रदायः । न
ोपलक्षणं विधर्म्यज्ञानादप्युपमित्युत्पत्तेः अयथा करीहस्तीपर्यायीनीति
क्रियोपालच्छैविधर्म्यगुणवत्तिधर्म्यविनीति गुरुणोक्त्वा इत्तैः समुद्राजलादि ५२
विधर्म्यगुणवत्तीयमित्यनुभवंतिकदातत्र तत्राष्ठापीयस्मरणात्तत्रैवस्य २६

नालादि२

उपमितिकृत्य
घते १

मानिरूप्यते । इयं पृथिवीपदवाच्येति । एवं गंधवती पृथिवीत्युक्तेऽपि
देशांतरस्थायत् किंचिद्धर्मविशिष्टविशिष्टाविदितसंगतिकपदवा
च्यतारूपवाक्यार्थानुभवः स्फुरणं किंचिद्धर्मान्विशिष्टे तदज्ञा
धीः सत्तत्सहकारिणी । यथा सौसस्यापि ८नपुंधर्मेन तत्स्फुरणे ऽप्यु
धर्म क्तविधः एवं सादृश्यादिज्ञानं जायते तदा तदेव भेदेनैव वाच्य
तागृहीतायत्नेपरं तु संशयमोगोरवेणाबाधादिति संक्षेपः ॥
॥ इति श्रीभट्टाचार्यचूडामणिकृतायां न्यायसिद्धांतमंजर्यामु
पमानपरिच्छेदः ॥ ॥ ॥ अथ शब्दो निरूप्यते ॥ तत्र शाब्द

पं.स.टी. चित्तिकरणेऽशाद्यः। शब्दत्वं च शब्दात् प्रमेमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः।
२० जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारिशाब्दानुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वे सति
शब्दविषयकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यधीत्वं वा। सत्यपेतत्प्रत्यक्षानुमि
तिस्मृतीनां कारणाय। स्वयत्ताद्दृशीनां प्रत्यक्षत्वादिभीं जातीनां सत्वा
त्। जातिशून्यत्वं शाब्दानुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वं वा संभवति। शा न४
ब्दानुभवत्वादीनां नद्व्यापकत्वाच्छब्दत्वस्य च सत्वात्। जन्यपदधीजन्य
त्वव्यभिचारिजातिशून्यत्वं मप्रतिपाताच्छाब्दानुभवत्वादीनां सत्वा
त्। पदधीजन्यत्वव्यभिचारिशाब्दानुभवत्वापरजातिशून्यत्वं च।
शाब्दानुमितावपि शाब्दानुमितित्वस्य भगवत्पदधीजन्यत्वाव्यभि २७

वारित्वात् । ज्ञातः समुदितं तु पात्तौ तु यमितावत् तिव्याप्तिवारणाय
भन्यपदं । अन्यादृशेऽतिव्याप्तिवारणाय धीपदं । सोयं शाब्दः स
लकतन्त्रज्ञानुभवसिद्धो दुरुपह्नवः । न च ज्ञानकत्वं मयितव्या । अ
गोपालो गामाचष्ट इत्येतद्वाक्यात् कुसुममर्घ्यं पश्यामीति प्रतीतिः । अच
शाब्दे न प्रमाणमिति वाच्यं । एतद्वाक्यस्यापि शाब्दात्मकत्वेन प्रामा
ण्ये आगतं हि शाब्दस्य प्रामाण्यं । अप्रामाण्ये च गतं शाब्दस्याप्रामा
ण्यमिति । केवलं तु अनुमानविधया अन्यथा वेत्ति जातिय यन्ते । त
त्र अनुमानविधया ज्ञाते । वैशेषिकाः । नैयायिकास्तु । पृ प्यगेय

मं.जरी. ऽदृष्टे मानं। नन्वनुमानं दृष्टस्याव्याप्यत्वात्। न हि यत्रादृष्टः स्तत्र न
।२८॥ वनादिरूपो धर्मः। अदृष्टस्याकादृष्टनित्यत्वात्। घटादेश्च तद्दृष्टेनित्वा
त्। दृश्यमाने व्याप्तिबुद्धिविधुराणामपि दृष्टात्। अन्वयानुभवः।
न चापमनुमितिरूपस्तस्याव्याप्तिधीजन्यत्वात्। प्रतिपत्तिश्चेलौ
किकाः। अनुनुमितिमस्तादृष्टास्कन्तं श्रुतमिदं न व्यापिकेभ्यः दृ
ष्ट्यनुमितिविस्तरेण॥ ननु यायेदि स्यात्तं न्येणैव दृष्टेमानेन
दान्वपद्मानयेत्यतः पापरारणामित्यर्थप्रत्ययः स्यादिति चे २८॥
न्नादृष्टस्यहस्यामि हकारित्वात्। पापमरणां च घटादिदृ

श्वकेत्यग्रहात्॥ अथ कथं शक्तिः॥ अभिधा नाम यदार्थयोः संकेतग्रा-
हमिति॥ मीमांसकास्तु॥ अभिधायिकास्तु भावकत्वात्॥ संकेत एव अभि-
धानं तु पदार्थयोः तरंभानाभावात्॥ स च संकेतोऽस्मात् शब्दात् अयम-
र्थो बोद्धव्यः इत्याकारिकेच्छा ह्येनिवं॥ पामरादिसंकेतितोऽपि अपभ्रंशः ५४
अभिधायिकास्युरिति चेन्न। नहि संकेतमात्रेमभिधा किंचिन्नई-
श्वरः संकेतः। नवा पभाषिते सोऽस्तीति मानाभावात्॥ कथं न हि ते
तोऽन्वयबोधः॥ इति चेच्छक्तिरेवादि ग्रहात्॥ रूपं न हि यादृशीनां ई-
श्वरः मविदुषां मीमांसकानां चार्थप्रत्ययः स्याद्यदि ति चेत् उच्यते।

मं.प्र.० न तावदीश्वरसंकेतत्वेन तद्ग्रहः कारणं किंतु संकेतत्वेन। आस्ति
२९ केने वा मा पितृ याहानं। आधुनिकसंकेतितानां चैत्रादिशब्दानां का
गतिः इति चेन्न। द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति सामान्यतस्त
स्यापि ईश्वरसंकेतितत्वमिति ग्रहाण स्यादेतत्। सोऽयं संकेतः ३७
कथं ग्राह्यः। उपमानादिति चेन्न। तस्य वाक्यार्थज्ञानमूलक
त्वात्। उच्यते॥ प्रथमतः शक्तिग्रहो व्यवहारात्। तथाहि घ
मानयेति केनचिदुक्ते कश्चन तदर्थं प्रतीत्य घटमानयतीति तच्चे
ष्टां बालः तत्क्रियया तस्य प्रयत्नमनुमिनोति तेन च घटानय २९

नगोचरप्रयत्नेनतस्यज्ञानमनुमिनोतिस्वप्रयत्नेतेनतथानि
श्चयानुतंभस्तहेत्वाकांक्षायामुपस्थितत्वाद्घटमेवकल्पयति
तदनंतरंचघटादिपदानांप्रत्येकंआवापोद्धापेनघटपदस्य
घटधीजन्यकर्मितिकल्पयति। कल्पतेचतस्मिन्नतिप्रसंगभंगाय।
तज्जननानुकूलंसंकेतनरूपसंबंधंकल्पयतीतिकिमनुपप
न्नो। तदनंतरंचक्वचिद्व्यवहारान्। क्वचिदुपमानात्। क्वचि
दाप्तात्व्याकरणकोशादितिसंक्षेपः। स्यादेतत्। वृद्धव्य
वहारंप्रत्ययतासंकेतोग्राह्यः। तयोरेवकथंसंकेतग्रहः। न

मंजरी न्ययोर्व्यवहारादिति चेन्न। अनवस्थापत्तेः। अनादित्वादियमि
कु०१ ष्टैवेति चेन्न। सर्गादौ तदसंभवात्। प्रलये मानाभावात् सर्गा
दिरेवासिद्ध इति चेन्न। कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरण
कालस्य खंडप्रलयतया प्रसिद्धस्यागमसिद्धत्वात्। उच्यते।।
सर्गादौ भगवानीश्वरः शरीरद्वयं परिगृह्य तथा व्यवहारति
ततस्तद्व्यवहाराद्बालाः ततः पूर्वैव न संकेतग्रहहानीति किमनु
ननु पपन्नो ईश्वर एव किंमानमिति चेत्। सर्गादौ व्यवहारान्य
थानुपपत्तिरेव। न तु पूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञत्वान्मन्वादय एव व्य ३

वहारप्रवृत्तिहेतुत्वेनः संविदिति चेन्न। तेषां संवेद्यत्वे मानाभावा
त्। व्यवहारान्यथानुपपत्तिरेव मानमिति चेन्न। पूर्वसर्गीयव्यव
हारस्यैवमप्यनुपपत्तेः। न चाप्यन्यकल्प्यतामिति चेन्न। प्रति
सर्गं प्रसंगान्न या [illegible] कल्प्येनानायोगौरवात्। अस्त्वेक एव सर्व
ज्ञ इति चेन्न। स एवास्माकं ईश्वरः सिद्ध इति किं स्यादेतत्
यदि ज्ञा किंग्रहः सहकारी तदा घटज्ञानात्परप्रत्ययः किं न स्या
त्। अस्ति च तस्य ज्ञानं किंग्रहो घटे। अथ यः शब्दो यत्र गृहीतः
शक्तिकः स तदर्थं बोधयतीति चेन्न। नहि कार्ययोगौरसिद्ध

मन॰ भवत्तिवाक्याद्वृत्तान्तरीयगोऽश्वत्वयोनस्यात्। तन्नहितस्यकाश्चीस्यायं
१२० गविवृत्तिमहोऽस्तितस्याऽऽएवाप्रतीतेः। अत्र मीमांसकाः गवादि
पदानां गोत्व एव शक्तिर्न तु व्यक्तौ कर्पत्ना हि व्यक्तिर्लाभ इति वदन्त्या
श्रेयः इत्याहुः। ननु केयमाक्षेपः। नस्यार्थापत्तिरूपाक्षेपः। गोत्वं हि
स्वाश्रयव्यक्तिं विनानुपपन्नमिति तत्राक्षिपतीति भट्टाः। तन्न। अनु
पपत्तिज्ञानमन्तरेणापि गौरस्तीत्यतो गोत्वविशिष्टव्यक्तिप्रतीतेः।
नस्मात्समानविषयत्वमाक्षेपस्य इति गुरवः। यावन्ति हि जा
तिधीर्व्यक्तिं विषयीकरोतीति व्यक्तेर्लाभः। इदमेव रूपमिति ३०

तेन जातिभान सामग्र्या एव व्यक्तिबोधकत्वादिति ग्रहाण । यद्वा
जातिशक्तिरेव व्यक्तिं बोधयति । न चान्यत्राश्रयान्वयाऽन्यबोधने ।
तिप्रसंगः । गोत्वशक्तेः पदे गोत्वविशिष्टबोधापत्तिरिति ऽ
नातिप्रसंगात् । अन्यथाऽवृत्त्येनादिति ।। न च यरेः क्षमंते न
घासति गोत्वमात्तिर्हस्यता यि गोत्वविशिष्टस्य यापत्तेः । न
स्मद्रीत्या त्व विशिष्ट एव शक्तेः । न चोक्तदोषः । गोत्वसामान्यान्त
श्ता एव सास्नादिमत्यस्य गोत्वरूपाश्रयेतासर्वत्रैव गो विशक्ति ग्रहसं
भवात् । अस्तु वा एकत्रैव गो विशक्ति ग्रहः । न चान्यगोबोधानुप

पं.मा. पानि:।अन्यथा शक्तिग्रहासान् न कान्यथा शक्तिबोधने ऽतिप्रसंगादिति
३२ वाच्यं गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहे गो: त्वविशिष्टप्रत्यायकत्व इत्येवम
नतिप्रसंगात्।संप्रदायविद:।नन्वास्तु।गोविषयेव शक्ति: नतु
गोत्वेपि गौरवात्।न चैवं गोत्वविशिष्टप्रत्ययानोपपत्ति: गो
त्वावच्छेदेन शक्तिग्रहस्य गोत्वविशिष्टप्रत्यायकत्वात्।द्र
व्ये च तत्वे स्यादेतत्।यदि गोत्वविशिष्टे शक्तिस्तदा गो: शु
क्लरूपो गो शुक्लरूपार्भेद प्रत्ययो न स्यात्।न स्यादन्वयादपस्या
शक्यत्वात्।न च शक्यं तत् [illegible] शक्यमपि भासते इत्यतिप्रसंगात्।३२
गो।२

रुक्तत्वात् ॥ ननूक्तं पदस्यैव यथार्थान्वयबोधकत्वमिति न वाक्यस्य बोधजने
वक्तव्यमपि बोधकत्वमिति वाच्यं । नोक्तं पदं । गवान्वयबोधजनकं
नैव यतो गवान्वयो यतो नातिप्रसंगः स्यात् । महासन्तु ॥ नान्वयविशि
ष्टज्ञानं गृहादन्वयेऽपि ज्ञाप्तिरेवेत्याकुः । नतन्न । नान्वयज्ञानेन
न्यत्वात् । नानन्यत्वन्यस्य च ज्ञापकत्वात् । नान्यथानन्वयस्य शाब्दे
दापत्तिः स्वाभाव्याकरास्तु ॥ कार्यत्वान्वितेपदानां शक्तिः । तत्र याहि
प्रयोजकवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिं सुमनत्तस्य मानो
बालः तत्प्रयोजकत्तमाकार्यतावशिष्टज्ञानमनुमिनोति स्वप्रवृ
त्तिकार्यताज्ञानसाध्यत्वात् द्वितीयविषयकज्ञानमिति स्वार्थः ९

१ कृतिसाध्यताविशिष्टज्ञानस्य १

२ कार्यत्वविशिष्टघटानयनहेतुत्वेन २

३ ... कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्य ... पर्यः ३

मञ्ज॰ नोक्तेन कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वावधारणानुपपत्तस्त

३३ छुत्वाकाङ्क्षायां गुपास्थितत्वादृष्टमेव तत्र्यावधारयति न तस्य

न्निवो हि कांक्षां किं कार्यत्वान्विते नष्टत्वावच्छेदेन कल्पयति निद

नु-त्वाचापोहापाभ्यां घटादिपदे शक्तिग्रहानः प्रथमकल्पना

नुरोधात कार्यत्वान्वितघटादौ शक्तिं कल्पयति ननु केवलघटा

दावप्यनुत्पत्तिविरोधात्र पाचयच कार्यतानाव कूसमभि

व्याहारेणास्ति तद्भावयमर्थवादरूपं मकमेवव्यवहारः स्वच

॥ संसर्गाग्रहात ।। ननु सर्वेषां पदानां कार्यतान्वितवाचक

३३

त्वात् न ह्याचकपदेऽस्माभिव्याहारो नास्तीति संगतं। नासं
गतं नार्थबाधस्याप्रामाण्यमिति चेदुच्यते। द्विविधा हि
पदस्मृतिरनुभाविका स्मारिका च। तत्रानुभाविका। का
र्यत्वान्वितेऽस्मारिका च जातौ। तत्राच घटोऽदि घटे घटादिप
दात् कार्यत्वस्यापि चानुपस्थितौ कथं तदन्वितबोधं जनयेत्।
५३ कार्यत्वान्वयबोध तदुपस्थितौ हि हेतुत्वादिति। नार्थबाधस्य
प्रामाण्यमित्यत्रकुः। तन्न। लोकावापोद्वापाभ्यां तथ्यवात्। घटा
दिमात्रएव स्मृतिः ग्रहात् न तु कार्यत्वान्वयेपि। अन्यत्र भ्यात्यात्।

मेजरा· प्रथमसमन्यानन्यत्वे वा तस्य नोपस्थितमिति चेन्न। प्रथमं तं
॥३४०॥ र्हि कार्यत्वान्वये त्वया किमगृहीतं स्तु यदा च न तदुपस्थितं न तदा घट
५४ मात्रत्वया किमगृहीतं स्तु सा बाध्यतां भो स्तात्। अथ एवं चरमप्र
वृत्ता घटमात्रत्वा किं कल्पना कथं प्रथमप्रवृत्तौ बलवती कथं
तां विनैव ज्ञानि कल्पनां बाधितुं दृष्टामिति चेन्न। प्रथमकल्पना
यां बलवत्त्वासिद्धेः। न हि प्रथमप्रवृत्तमेव बलवत्तरं। चंद्रना
रकादिस्वल्पतायाः प्रथमप्रतीतायाः शास्त्रजनन्महत्त्वप्र ३४
तीत्या बाधानापत्तेश्चरमकल्पनायां। अपव सहायत्वयाव

सर्वेषां कार्यताज्ञानं कार्यत्वान्वितशक्तिकल्पने ०
र्य कार्यत्वोपस्थापकपदासमभिव्याहृतानां ८

लब्धत्वात् ॥ अथ किं घटमानयेत्यादिभ्योऽनुभवसिद्धोऽन्वयानुभवो
न स्यात् तत्र यासंसर्गो यह मात्रे तत्र ननु संसर्गोऽनुभवइति वाच्यं
घटमानयेत्यत्रापि तदायत्तेः । तथा च गतं कार्यप्रामाण्यप्रत्या
शया [illegible] चैवं अर्थवादरूपाणां श्रुतिस्मृतीतिहासपुरा
णादीनां प्रामाण्यं स्यात् तथा च सुरूपमेहसितं मित्रेः प्र
सिद्ध एवलोके । पिनद्धबुद्धबंधुप्रभाकरः इति । तस्मादेवव
दनुप्रतारकः कश्चित् [illegible] वस्त्यास लिपिसादृष्यान्भ्यां प्रभा
करः इति मतं हीनो लोकेऽति निपुणं मुन्यत्यामः ॥ ननु यदि शक्ति

प्रमानन
कृत्वाभा
वः ४

एतावदे
षयत्र
मनप्रपो
कत्वात्
१

ब्र
ब्रह्म:२

गंगापदे तात्पर्ये गंगापद्धानीरबोधो जायतां इति हि विव
पन्नतीरे इति तद्देय लक्षणे त्यर्थः २

व्या॰ म॰ ८१६॥ संहकारीतदा गंगापदानी [illegible] तत्सयोनस्यात्। वृत्तिश्चेन्नाश
क्तिर्लिनतत्वेन प्रयोजिका। किंतु वृत्तित्वेन। अपिच गंगापद
स्यापितीरे वृत्तिर्लक्षणैव। अस्मके यं लक्षणा नाम शक्य
वश्यक्योपस्थितिः लक्षणेत्यके। तन्मते उपस्थितिर्हि वृत्तिर्हि वृ
त्तिर्न्नतु सैव। अन्यथा स्यात्तात्पर्यं न भाण्लैत्यनेकेऽनन्तः। अन्वये
पितात्पर्यस्य लक्षणत्वापत्तेः। किंच तात्पर्यनिर्वाहिकाहि
वृत्तिर्न्न तदात्मिके वक्तृ च्छा के रपितत्वापत्तेः। उच्यते। स्वकारस्य ३५
तात्पर्यान्तत्कत्वापत्तेरित्यर्थः॥९

नीलपदेन नीलो नत्वयो नीलसा
दि॰ दृश्यपचनेन नत्वाघमापादिव मेव
ग्र मकाच ने भेदना हीकुर्वनित्या श्लो

संबंधो लक्षणा। अस्ति हि गंगापदस्य शक्यः प्रवाहविशेषेण प॰ ३
ननु संबंधमात्री रेति। सा लक्षणा द्विविधा। गौणी शुद्धा च।
न च सादृश्यात्मकः शक्यसंबंधो गौणी। यथा गौर्वाहीक
ति॰ ५ इति दन्या शुद्धा। यथा पुरुषेनमिति। ननु यद्येवं तद्वाहीक
थं न हि राजपुरुषादौ षष्ठ्यर्थलाभः। न हि राजपदं संबंधेन
कं। असंबंधोऽन्वयविधया भासते। नीलो घट इत्यत्राभेदः
इ घेद इति चेन्न। राजा पुरुष इत्यत्रापि तदापत्तेः। अस्य नामा
र्थयोर्भेदेनैवान्वयबोधः। न त्वन्यथा व्युत्पत्तेः। एतेन पुरुषः इत्यत्र तु
सार्थैर्थसंबंधलाभापत्तेः। इति भावः २

अर्थे षष्ठी [illegible] तत्र [illegible] नादेव स्यात् ४

व्या० स० ननु मार्थयोरन्वयः। किंतु विभक्त्यर्थेन मार्थयोरन्वय इति चेन्न। नहि
३६ राजपुरुष इदं [illegible] कथं तयोरन्वय इति स्वयमेव विभावय। अथ स
[illegible] लक्षणेति चेन्न। तथापि राजसंबंधः पुरुष इति वदन्वयं स्यादिति
[illegible] तदेव स्यात्। न। अथ राजपुरुष इत्यादि समुदाय एव राजसंबंधि
पुरुषवाचक इति चेन्न। किंचित्र हे लक्षणाया अभावात्। [illegible] संबंधो
लक्षणानुमते। [illegible] पदं [illegible] लक्षणे। [illegible] नैव
[illegible] अन्वयः। [illegible] समासप्रवेद [illegible] पदयोस्तु
[illegible] अभावात्। [illegible] षष्ठी [illegible] षष्ठीतत्पुरुषमज।
[illegible] पदयोरेव लक्षणा चेति
[illegible] समासस्य [illegible] समुदाये विशिष्टार्थ [illegible] ३६

विशिष्ट [illegible] भावात्
[illegible] विशिष्ट [illegible] एवं त [illegible]
[illegible] समास इति भावः ॥४

चेद्दिति निरोधः यदि निरूढ [illegible] तथा च [illegible] दुल्ले यत्र [illegible] स्वार्थो नु तत्रैव यत्र रूढि विशिष्टप्रवी
ति न हि [illegible] पदानि [illegible] स्वार्थो [illegible] रूढि [illegible] तत्रैव
[illegible] समुदाय [illegible]
[illegible] पदं [illegible] पुरुषादि [illegible] स्यादि निवा
[illegible] समासे [illegible] नुलक्षणासत्त्वात् । न च [illegible] यदि [illegible] समासलक्षणः संभव
निरूढि [illegible] पदस्य समुदाय [illegible] त्वात् [illegible] कुः । तन्न । [illegible] लक्षण
[illegible] समुदाय [illegible] भावात् । न तु [illegible] स्वार्थो नु तत्रैव यत्र रूढि
विशिष्टप्रतीतिः । तथा च [illegible] समासे [illegible] संस्थेयः । स्यादेतत्
[illegible] चित्रगु पदे चित्रगोस्वामिनि निरूढि [illegible]
को । न हि तत्र लक्षणया निर्वाहः । तथा हि किं गोपदं गोस्वामिलक्षकं चित्रपदस्वा
चित्रस्वामिलक्षकं [illegible] । न हि चित्रत्वस्यात्र [illegible] संभवति तस्य पदार्थै
[illegible] एवं [illegible] पत्तेः । अथ गोपदं चित्रगोस्वामिल
[illegible] चित्रपदं चित्रगोस्वामिलक्षकं गो
[illegible] चित्रपदं तु तात्पर्यग्राहकमिति चेन्न । चित्रपदं चित्रगोस्वामिलक्षकं गो
पदतात्पर्यग्राहकं [illegible] त्वात् । तस्माद्धि निग [illegible] त्वात् । समु

नरूढि [illegible] न यथा [illegible] पत्तान्तरे [illegible] रकविरोधाभावा न ४

पं.न्या.
॥३६॥

समुदाये शक्तिरस्त्विति चेन्न । उच्यते । यतो विनिगमकाभावात् । वस्तुतस्तु यद्द्वये लक्ष-
णा । न तु समुदाये शक्तिः अनन्यलभ्यत्वात् । अन्यथा तु । गोपदे चित्रगोः स्वामिलि-
सकं । चित्रपदं तात्पर्यग्राहकं । ननु चित्रपदं चित्रगोः स्वामिलक्षकमिति कि-
विनिगमकमिति वाच्यं । स्वापुंस्यानुपपत्तेरेव विनिगमकत्वात् । गोपदस्य च न
वैकल्यात् । मीमांसकास्तु समुदाये एव लक्षणा । न तु समुदायस्य शक्यस्याभा-
वात् लक्षणानुपपत्तेः । स्वबोध्यसंबंधो लक्षणा । क्वचिच्च वाक्यस्यापि वि-
कमनन्वयानु पः५ वक्ष्यापि विवक्ष्यं । अन्यथा कथं गतिः । गंभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ न हि नदीप-
दे तीरलक्षकं गंभीरायामित्यत्र अन्वयानुपपत्तेः । न हि तीरं गंभीरं नापि गंभी-
रपदं तीरलक्षकं अन्वयानुपपत्तेः । न हि तीरं नदी तस्मादनन्यगतिकत्वे-
या वाक्यमेव गंभीरनदीतीरलक्षकमित्याहुः । उच्यते । वाक्यं न विशि- ३६
ष्टार्थबोधकं शौतं कर्तृत्वाभावात् । किंतु स्वबोध्यसंबंधो लक्षणेति
तद्बोधकता । ...बोधकत्वं ... इत्यर्थः । अर्थ...
...
...

रित्युक्तं न च किं च गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यर्थतस्य नदीतीरे लक्षणान
राधारत्वं प्रत्ययार्थापत्तेः। नापि गभीरायां नदीभागस्य तस्याधोऽर्थकत्वात् घोषप
लक्षणा तस्य विभक्त्यर्थान्वयापत्तेः। नापि समभागः प्रकृतियेन तदर्थे विभक्त्यर्थान्व
या स्यात् गभीरायामिति सप्तम्यर्थानापत्तेः। तस्य विभक्त्यर्थस्य गभीरनदीतीराधा
रत्वलक्षणत्वमिति चेन्न अन्यत्रान्वयात्। तस्मात्पदद्वयस्य विनिगमकाभावा
त् विशिष्टे नदीतीरे लक्षणापत्तेः। किं च विभक्त्यर्थस्य गभीरनदी
तीराधारत्वलक्षणत्वमिति चेन्न। न वै कुयदवेय र्थ्यपरस्य रनास्य
र्थस्य कत्वादिति सम्प्रदायविदः। अपपद एव लक्षणा। विभक्त्यर्थानुरो
धादिति न भागः। विस्तरस्त्वस्माकं मणिमरीचावनुसन्धेयः। उपकुम्भम
र्द्धपिप्पलीत्यादावपि उत्तरपदे लक्षणा येनोमयतो न लक्षणेत्युपेयते
न्यत्र अपत्वात। समाहारद्वन्द्वे पाणिपादमित्यादौ पाणिपद पाणिप्रति

समानाधिकरणमपि त(?)न्न रस्यादिविषयकत्वाभावे तिष्ठत्वे तत्र दुः
विशिष्टमकत्वान्नविषयत्वेन ..... विषयानुवृत्ति विषय
...समाहार ...१२

पाणिपादं पदनु पादं समाहारः इत्यत्र यानि । न पाणिपादसमाहारेऽन्वितिः
समाहारश्चानुत्पन्नत्वेककक्रियान्वयित्वरूपसाहित्यस्य संस्थानादिवदपेक्षा
रहितत्रयविषयत्वं । नन्वेवं पाणिपाणिपादं वादयेदित्यत्रान्वयः समाहारे वा
दतनकमेत्वाभावात् । इति चेन्न । परस्परयान्तर्थकमेत्वान्वयमादित्यर्थ । समा
हारत्वेन रतिभक्तत्वयेन मेत्वादि समाहारियमाण एवान्वयः । समाहारस्तना
गाधिकरणमनका पदव्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यन्ये । पाणिपादं वादयेत्यत्र पा
णिपादमात्रप्रतीतिः न समाहारलक्षणाशक्तिर्वा । न चैवं द्विवचनापत्तिः
रव्युत्पत्तेः । कुत्र इतरेतरसमाहारसंज्ञानुसरीरदृष्टा । आदिवत् । पारिभाषिक
वेतित्वानुभाविकः । कुत्र इतरेतरद्वन्द्वनु धवखदिरावितिस्वरूपद्वन्द्व
प्रतीतेः न लक्षणाशक्तिर्वा । मीमांसकास्तु तत्रापि धवखदिरसाहित्य
स्याश्रयलक्षणा । न तु साहित्ये द्विवचनं न तु वचनेऽद्वन्द्वस अत ॥

एतेन नैककर्मधारयेन समासत्वेन शक्तिर्नीलक्षणा अतएव ते तत्पर्थः ५

मासोवनिःसाहित्यं च तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं ।एतेन एव यन्नञर्थे
यं तदनव्यासहेति ।अथ यत्त्वासहभावमात्रं न तु साहित्यमगादेय
न्याय्यं तु मितिद्वारान्वयेन तुल्यवत्तत्वेनान्वयादित्याहुः ।नीलोत्पलमि
त्यादौ नीलाभेदस्यान्वयविधये वा भानाय यतेः ।कर्मधारयेन लक्षणेति
नैवालक्षणा ।अत एव तत्पुरुषात्कर्मधारयो लघीयानित्युक्तम् ।तत्र हि प्र
तिपदं स्वबोधिनिलक्षणेत्युक्तं ।नञ्तत्पुरुषे यथा अघटः पट इत्यत्र घट
पदं घटसंबंधिपरं ।नञ्पदं चान्योन्याभावेऽन्वयमेव संसर्गाभाव
वाचकं नञ्ज नान्योन्याभावत्वेनोपस्थितिचेन्न ।लाघवेन विनिगमना
विरहेण वाभावमात्र एव तेन तत्पुरुषधारणान्न ।अनुपदः पटः
इत्यत्र तदभाववत्पटयोरन्वयो यत्नेन घटपदे मितिलक्षणायुक्ता
प्रतियोगितया घटस्याभावो यदि नोपपद्यते इत्यर्थः ।१२१

घटपदोत्तरप्रथमायाः अर्थः प्रतियोगिताल
क्षणसंबंधे २

मनस। इति चेन्नानामार्थयोर्भेदस्यान्वुत्पत्तेः॥ कथं तर्हि न घटः पटः इत्यत्रान्वय इति चेन्न।
घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणायेति गृहाण। प्रथमायाबोधकत्वं लक्ष्य।
णा। ननु सुप्विभक्तौ न लक्षणा इति चेन्न तर्हि कथं षष्ठीतः कर्मत्वप्रत्ययः॥
रूपेण एकस्यादाराः इति न कुर्वचन। अनुत्पाससन्निकीर्ये लक्षणा इष्टैवेति॥
चेत्तुल्यं न विरह माहुः। नियत प्रतियोगिके चित्स्थयाः इति न तथापि नत्रो ॥ नामार्थयो भेदेनान्वय स्योपपत्ते नात १
घटपटयोः कथं मात्रयाः अपि भावेनान्वयः। ननु उत्तरं तु लक्षणैव स्मरणादिति।
नञ्पदे घटपद समभिव्याहृतषष्ठी ... चेन्न षष्ठीतोयम ज्ञानतो पितृनात्वर्थप्रत्ययात्। नञ्पदमभावत्वलक्षक॥
मिति चेन्नाघटप्रतियोगिकस्याभावेऽन्वयापत्तेः तस्य पदार्थैकदेशत्वा। त्वं ।
ससंबाधिक स्थले एकदेशान्वयस्वीकारात्। पक्षान्ते तस्यापि ते स्यादेः
...नान्ते रे मेवं।
२ नञ्पदार्थे घटपदार्थयोः संसर्गप्रत्ययात्तन घटः पटः इति वाक्यात् २
२ नञ्पदार्थाभावे लक्षणेति ते भावेन नञ्पदार्थघट पदार्थ
३ नियतः प्रथमान्त पदे समभिव्याहारनियमः प्रतियोगिताः प्रतियोगिकाः तेषां प्रथमान्तपदे इति प्रथमाप्रमः न घटः पट इत्यादौ अतः नञ् घटः इत्यादौ नञ्पदं प्रथमान्तपदेनोहिप
२ आः इत्येदे नान्वमइतिभायाः इसमभिव्याहारे नोय न युज्यते नञ्पदं प्रथमान्तपदादि समभिव्याहारे एनघट स्यपदः
इत्यस्याक्तितेन घटस्य त्यस्य नामयो गात् २

वेवस्यात्र न कल्पेऽन्वयः। अन्ये तु समुदाय एवैतत् पदार्थान्वयः परं परस्य
रूपेनेत्याहुः। युक्तं चैतत् भावेऽन्वयेऽपि अन्यथा घटः पटमित्यत्र समा
नविभक्तिकतानुपपत्तेः। परं तु निपातस्यैवान्येवव्युत्पत्तिरिति घटनञ्
भावयोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वभावेनान्वयोपपत्तौ न घटादिपदे लक्षणा। अत
एव चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्र इवार्थयोर्भेदेनान्वयः। घटो नास्तीत्यत्रापि
घटनञर्थभावयोरन्वयो निष्प्रत्यूह इत्याहुः। तन्न। [illegible] भावात्। चन्द्र इव
मुखमित्यादौ तु चन्द्रपदे तत्सदृशे लक्षणा। इवपदं तात्पर्यग्राहकं। अत एव
न चन्द्रमिव मुखं पश्यामीत्यत्र द्वितीयान्वयानुपपत्तेः। वस्तुतो वाच्यार्थ
एव विभक्तिलक्षणा [illegible] समासनानुगमात्। घटो नास्तीत्यत्रापि तत्रैव
[illegible] तु घटो नास्तीत्यत्र घटस्याभावो नास्तीति नार्थः। तथा सति भ
न्नेव घटो नास्तीति तस्यापत्तेः। [illegible] भावस्यैव त्वादिति। किं तु भूतलं [illegible]

चन्द्रपदे चन्द्रसदृशप्रतीतिरूपो [illegible]

पं॰ श॰ ४० ॥ श्री ॥

[illegible]

स्याभावप्रतियोगिघटो ऽस्तीति ।। ... ।। तन्न । केत्यधिकरणाकाप
त्तेः । अत एव हि घटो न स्तः इत्यादौ इति चेत् । भावनान्वयाभावप्रतियोगिनि
सत्त्वान्वयात् । कथमिति चेत् । तथैव प्रतीतेरित्यहा । एतच्च रेणु । इदमे
तत्रास्तित्वरूपाख्यातार्थो निषेध्य एव घटे प्रतीयते । न पचतीति चैत्र इत्यत्रै
वानाततो ऽपि च वनानुपपत्तिः ।। तन्न । एवं जातो सत्ता नास्तीत्यत्र कालिकेति ज्ञाति
इति नाभावस्य सत्तायामसत्त्वात् । जातिसमवेतस्य चाप्रसिद्धेः । निषेध्य
त्वान्वयत्वात् । इति मतेन यागस्ति नो ति न्वंसत्ता इ त्तिस्तीति वाक्यस्य । कालेऽपि
त्र वेदं वाक्यं हि तिर्यग्वा साक्षात्संबंधावच्छिन्नवृत्तिपरमिति तु
कृतं तथापि नत्र घटे वा पि मन्वेतीति तन्न । निपातातिरिक्तनामा
र्थस्य हि नामार्थेन नामभेदेनान्वयो न नामार्थमात्रस्य इति प्रतियोगितास्या ४०

... संबंधेन नास्तीति जातित्वादितद्भेदस्य सत्त्वात् ३
... दिति भावः २

अनुयोगितावच्छेदकपदस्य पदोत्तरसप्तम्यभावात् ४ त्रिकालिकोऽभावस्तेन घटपटयोरत्यन्ताभाववत्ति बोधः ४

तं कृ

इतरत्र चैत्रो नामास्मि स्यादौ भेद एव प्रतीयते भेदं तेनैव घटद्रूपसंबन्धं नाभा
वप्रत्येतात्र किंतु नियामकोऽत्राच कर एवाचकपदे सप्तमीविभक्तिर्धत्येना
न्वबोधे तत्र प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः समानविभक्तिरन्योन्याभावबो
धकत्वनियमो नैय वा तिचैत्रः चैत्रस्य न धनमित्यत्र सप्तम्याभावात् अत्रै
वघुपदगीत्यत्र समानविभक्तेरभावाच्च अत्र बाहुः नञ विनिर्मोकेण
प्रतियोग्यनुयोगिपदयोरभेदान्वयबोधे साकांक्षता तत्रान्योन्याभा
वबोधकत्वं मन्यमान्यबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः अत एव न घटः पटद्र
न व्यमसत्वे घटपटयोरभेदान्वयबोधे साकांक्षत्वात् तत्रान्योन्या
भावप्रत्ययः भूतलेन घटः इत्यत्र तु नञ विनिर्मोकेनाभेदान्वये त्रा
काङ्क्षा हेतित्र संसर्गाभावप्रत्यय एवेति संक्षेपः व्यंजनाच्च नहत्य
नमकाङ्क्षता एवैवं न दर्पासिद्धि रनान्वितमयुक्तं न पाहि नक्षत्र एवं सांमु

संपाप्रर्थनिश्चमादि सर्पः १

अनुयोगिप्रतियोगितावच्छेदकयोः तुल्यवदनपद योः समानविभक्तेरभाव बोधः ४

प्रतियोगिता कान्तनुवृत्तिमात्र विशेषाय

न्योन्याभाव बोधः ४

[illegible]

[illegible]

मजा?९ स्वार्थ इतरान्वयानुपपत्तिर्वा जीवन्नवयं जनो यः सा सर्वत्रैवास्ति। गं॰ घो॰ [illegible]
४१ सीत्यादौ तदभावात्। अन्यत्र त्वं तरमास्त्वयमिति चेत्। किमिदं लक्षणा
बीजत्वं नाम जनकत्वं गंगातीरयोः संबंधस्यानुपपत्तिज्ञानाजन्यत्वा
त्। नापि तद्ज्ञापकत्वं अनुपपत्तिज्ञानमंतरेणापि गंगातीरयोः संबंध
स्य वक्तुरादिनाग्रहात्। नापि तत्तात्पर्यग्राहकत्वं तात्पर्यव्याप्त
रं नोऽपि तद्ग्रहात्। अथ लक्षणाजन्यशाब्दबोधे सहकारित्वं तदिति
चेन्न। यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र व्यभिचारात्। तात्पर्यविषयानुपपत्तिर
त्रापसीति चेत्। तर्हि तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमस्तु सा
च ग्रहणापास्ति स्यादेतत्। गंगायां घोषः इत्यादौ लक्षणाप्रयोज ४२

यष्टीः प्रवेशयेति वाक्ययष्टीभक्षणपर्यन्तं लक्षणाजन्यशाब्दबोधे इतरान्वयानुपपत्तिज्ञानस्य हेतुतायां व्यभिचारात्
तत्र प्रवेशनक्रियाकर्मत्वान्वयस्य अभावेन इतरान्वयानुपपत्तिज्ञानमंतरेणापि यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ यष्टिपदलक्ष
णाजन्यशाब्दबोधोत्पत्त्या व्यभिचारादिति भावः ३
तात्पर्यविषयस्य यष्टिधरकर्मकप्रवेशनकर्तृत्वान्वयस्यानु
पपत्तिः ३

[illegible]

नहीत्यपादनत्वादिप्रतीतिर्लक्ष्यतत्प्रतीतिर्लक्षणायाः सा प्रयोजनाभावा
त् लक्षणायाः प्रयोजनवत्त्वनियमात् । इति चेन्न । लक्ष्यप्रतीतेरेव प्र
योजनत्वात् । तथापि प्रयोजनान्तरं तत्र नास्तीति चेन्न । अतः किं लक्ष
णायाः हि प्रयोजनवत्त्वेन नियमो न तु लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोज
नवत्त्वेन गौरवादप्रयोजकत्वाच्च । स्यादेतत् लक्षणायां यत्र तावद्यथा
प्रकरणादिकं निर्णायकं । तथा च यत्र प्रकरणादि
ऽर्थप्रत्ययप्रकरणे ... प्रतीयते । तत्र नाभिधामूलं सहकार्यभावात् । नापि लक्ष
णया ... प्रतीयते । प्रकरणादीनामननुगततया सहकारित्वा
योगादिति चेन्न । प्रकरणादीनां पर्यायाहरणत्वेनैषामनुगम इति चेन्न । तादृशबोधका
नुपपत्तेः । तात्पर्यग्राहकत्वेनैषामनुगम इति चेन्न । स्यादेतत् लक्षणा हि पद इति
तात्पर्यग्राहकत्वेन सहकार्यस्तु सत्वेऽप्यव्याप्तिः ।

रिश्यं तु यद्दन देकदेशनाव्ययरचनार्थं भगाथाकाराश्रितेत्याशयमेदोड्ढेद
ष्टनिबन्ना। ओसिद्धेः। तदेकदेशादयोाहर्थविशेषतात्पर्यगाहो नियतः स्वा
र्थे स्वनु चितार्थेमर्स्वचित काव्यादौ तात्पर्यविषयस्यापि व्यंग्यस्य चम
करणादिति चेत् त्र अन्यतात्पर्यग्रहस्यानपेक्षायां गंगायां घोषः इत्यादौ
त्यादिकमेव प्रतीयते नमनुकेनवालुकादिमत्त्वमिति नियमो न स्यात्। वा
सनाविशेषस्य परिपाकानिमन्द्रेति चेन्न। तर्हि तु श्लेषेणास्य प्रत्येति नियमा
मकोऽस्तु। कुनं तात्पर्यग्रहणेति। वस्तुतो व्यञ्जनायां गंगायां घोष इत्यत्र यत्न्या
स्ता त्पर्यमुन्नीयते। सेभाव्यते नानतु मागाड्रति निस्पीयते इति हेतव इत्यन्तरेणास्या
इतन। यदि एते एव इत्ती वृ धंप्रजयन्ती स्याहे। प्रकृष्टबोधः। पादिः प्रकृष्टबोधो एतिः
धोतकत्वात्। नचलक्षणाया मार्त्यात्। उच्यते॥ जयतिरत्र प्रकृष्टजयपरलक्ष
नेप्रद्युक्त्वसुतात्पर्यग्राहकः। तत्र मे वच्चयोतकत्वे। नचजयधःश्चा स्य इत्यर्थ

कर्त्तृत्वस्य न कृतित्वावच्छेद्यत्वं । अयमर्थः दिक्त्वं न तु विशिष्टत्वं तदाह । इत्याद
न्येन कृपणत्वाभावेनेति लक्ष्यैति । ननु प्रादेरेव प्रकर्षादि न क्रियाशक्तिकत्वमिति
कृतिचेन्न । कान्यत्वान्यत्वादिलिंगत्वात् । व्याप्तिसिद्ध्यत्र तु कुत्र धातुरेवार्थस्तत्ता
यत्वेति । धातु जोय मजाननस्त वाच्यप्रत्ययार्थाभावात् तद्वृत्तिलक्षणे पः स्यादेतन्न । व्याख्या
नस्य तात्पर्यनिर्वचनं । पदार्थैकदेशेन कसरनीभिविवरणात् व्यवहार वद्विवर
णादपि च कृतिरणीयता । तथा चप्रयोग इति स्वयं न मुख्यप्रयोग इत्यादीनां
मचेतनतया गमनानुकूलत्वस्य त्यक्त्वात् । नापि लक्षणा विषय इति लक्ष्य
नि कीर्त्तनं । अन्यथानुशासननैर्पर्थ्यं । ततः सिद्धत्वं तत्पतिरोचितिचेन्न । व्युत्पत्ति
नुशासनकाठिन्यत्वं नस्यपदार्थे व्यक्तित्व लक्षणा । ननु न्यायापि इह तन विनत्यपर्प
लक्षणापि तु व्यापादि । इत्थं तत्वविभक्त्यर्थप्यानुशासनं । कीर्त्तिलक्षणा यथा कर्म
गमनं घटः कर्मेत्यादौ न तन्वकर्मत्वमपि सर्वधातः । सचेत्कस्य एवं तिन लक्षणया कर्मत्वं

43

त्वप्रकारकबोधस्य तथानिनासंभवात् । तत्प्रकारकबोधो नन्वत्वे
य । किंतु सबंधत्वप्रकारकदृष्ट निर्वाह्य । कानुशासनबोधश्चेत् । द्वितीया
या साधुत्वज्ञापकमनुशासनमिति चेन्न । निष्ठादिवद्योगेनैकत्वात्
तद्वितीयायाः साधुत्वज्ञापकं तदिति चेन्न । कृत्प्रयोगे विकल्पविधान
वैयर्थ्यात् । निषेधेनैव तत्तीयोपपत्तेः । पाक्षिकप्रवृत्त्यर्थं तदिति चेन्न
संबंधत्वप्रकारकबोधजनकतया कर्तव्यनादेव सिद्धेः । निष्ठा
दियोगे कर्मणि षष्ठ्याः साधुत्वज्ञापकं तदिति चेन्न । तद्योगे पितादृश
तु कुत्रैकार्त्रानात् । किंच यदि विभक्त्यैव लक्षणया । तर्हि भाविन
घटं जानातीति विषयतायाः कर्मत्वव्याप्तेः । द्वितीयया बोधः । विष
यतेव द्वितीयार्थः । क्रियाजन्यफलशालित्वापेक्षया लघुत्वादिति

४३

चेन्नहि। ग्रामं गच्छतीत्यत्र कुतः कर्मत्वप्रतीतिः। ईक्षणादिवितित्तिविभा
वनीयमायुभता। आम्नाने त्रापि हि त्यन्तरमिति चेन्न। कृत्यत्वेनोपप
त्तेः। मीमांसकास्तु। अनुकूलव्यापारमात्रमाख्यातार्थः। रथो गच्छती
त्यादौ नुरवप्रयोगाल्लिङः इत्याहुः। तन्न। यत्नत्वस्य जातित्वेन तस्यै
व शक्यतावच्छेदकत्वात्। न त्वनुकूलव्यापारत्वस्यौक्त्वात् रूपं गु
रुत्वादिपाकानुकूलतायत्नस्य भासत इति चेन्न। संसर्गविधये त्वविदितं कि
यत्तर्हि नानार्थत्वमिति करोतिर्यत्नेतत्व इत्यादयः प्रयोगाः। नहि ज्ञानाय
त्नेकतो यत्नोऽस्तीति प्रतीयते वेति चेत्। आश्रयतावच्छेदकत्वादाख्यातस्य
निग्रहाणां चितामर्त्यानां तत्तु। ज्ञानातीत्यादौ धात्वर्थ एव वेदवादो ऽना
श्रयत्वन्वेति। आख्यातप्रतिपाद्यस्य कारकः संख्या चान्वेतु यत्नोऽपि आश्रयाग

१ संख्याकालार्थीतिरिक्ताख्यातार्थान्वयभासे
नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयबोधं प्रतीकात् न
आख्यातार्थसंख्यायाः ४

मैत्रश्च- त्वादित्याकूतं।। नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याव्यु-

।।४४।। त्पन्नत्वात् अन्यथा चैत्रः ओदनं पचतीत्यत्र ओदनपाचकयोः कर्मता-

संसर्गेणान्वयबोधे [illegible] तद्वाजातीत्यादौ आख्यातार्थेन चैत्रा-

स्य आख्यातार्थसंख्यान्वयानुपपत्तिः स्यात्। तस्या आख्यातार्थविशेषणता-

मितान। [illegible] तौ नामार्थः आख्यातार्थविशेष्यः।।

तेन चैत्रः तण्डुलं पचतीत्यत्र तथाविधः चैत्र आख्यातार्थविशेष्यः। न त्वोद- विभक्त्यर्थो विशेषणीभूतश्चैत्रः ४

इत्यत्र ओदने नामार्थकर्म विशेषणत्वं ता ४ नार्थः। द्वितीयार्थविशेष्यत्वात्। चैत्रेण पच्यते इत्यत्र कर्मेण दृष्टो। तृ-

तीयार्थानकृद्धत्वात्। एवमपि तदित्यत्र स्पष्टत्वानुकूलत्वेनैः द्वितीयो धा-

धानं आख्यातार्थेन समं न तस्य विशेष्यत्वमिति संक्षेपः न नितेव।। ४४।।

एकत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितधात्वर्थविशेष्यत्वे २ वैयाकरणमतसिद्धाश्रयस्थितिकाधिकरणत्वा कारक १

अन्वीयते स्मत्र संख्या वा कालस्तदादि वेत्यर्थः १

११६
३५

ननु एवं सति कर्मैकवचनमेवेत्यादेः धात्वर्थे विक्लेद्यकोचान्वयबोधः।
न चैवं धात्वर्थस्य द्वित्वादिविवक्षया हि वचनाद्यापत्तिः। असाधुत्वादित्यपि
कश्चित्। स्यादेतत् आख्यातार्थः कालः कृत्यर्थेऽन्वेतीति चेन्न। एकपदोपात्त एकपदजन्योपस्थितिविषयकत्वाभावस्यार्थः १
त्वस्य तत्रासत्त्वात्। किंत्वेवं हि। धात्वर्थे कृत्यपदे। कथमन्यथा जानाति
त्यादौ ज्ञाने वर्तमानत्वादिप्रतीयते इति स्यादेतत्। भविष्यत्तानीयत्वेऽ
पि आख्यातविशेषवाच्ये भविष्यत्वे विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वं। वि
द्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं मतीतत्वं। पचतीत्यत्र भाविकृतिप्रागभावं मा
दाय पक्ष्यतीति। आद्यकृतिध्वंसमादाय पाक्षीदिति स्यात्। न स्यात्। आ
द्यकृतिप्रागभावस्य भविष्यत्वं अत्यन्ताचरमकृतिध्वंसस्य अतीतत्वस्य
मेकाभिधानात्। अथ पाकतेन पचतीत्यत्र ओदनं निष्ठविक्लित्तिजनककृया

विशेष्यत्वं स्वसमवायीत्यर्थः १

जन्यत्वस्य क्रियाफलयोः संसर्गमर्यादया लाभः । आश्रयत्वस्य फलोद्देश्ययोः संसर्गमर्यादया लाभः ५
केवलं फलेन धात्वर्थ फलमात्रे द्वितीयार्थ इति भावः ४

विशेष्य०

संभवः ।
४ ५५ ॥
[illegible]
पर्यायद्वयः २

पारस्कन्दित्वं प्रतीयते । तत्र विक्लित्तिस्तदनुकूलव्यापारश्च धात्वा
र्थः । उच्यते । विक्लित्तिः फलं तेन तद्द्वितीयार्थः तदनुकूलो विलक्षणव्या
पारो धात्वर्थः । अनुकूलता च संसर्गः । ननु कर्मत्वं हि द्वितीयायाः वा
च्यं । तच्च क्रियाजन्यफलशालित्वं न तु फलमात्रमिति चेन्न । क्रियायाः
धातुवाच्यत्वात् । जन्यत्वाश्रयत्वयोश्च संसर्गमर्यादया लाभात् ।
फलमात्रे शक्तेः कल्पनात् । अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः । ननु फलम
पि धात्वर्थलभ्यमेव फलानुकूलो हि व्यापारो धात्वर्थ इति चेन्न । फ
लानुकूलत्वोपलक्षितो विलक्षणव्यापारो हि धात्वर्थः । न तु फलानु
कूलत्वमपि गौरवात् । नन्वेवं त्यजिगम्योः पर्यायता स्यात् । त
था हि । संयोगानुकूलं कर्म गमेरर्थः । विभागानुकूलं च कर्म त्या ४५

फलानुकूलत्वविशिष्टव्यापारो धात्वर्थ इति भावः २

प्रत्र चेतावछेदकमेनप्रकारत्वं विषयत्वानुकूलत्वंविभागानुकूलत्वं च । तज्जिज्ञासोः श्रुत्यन्तर्गतावछेदकत्वे पि निरुक्ता
न आवयानं प्रा चर्यत्वादिति निर्णीतं तुल्यं कर्ममात्रत्वमेतन्मा [illegible] तावछेदकं ०

त्यनेकर्थः । न च यदि फलानुकूलत्वे [illegible] श्लेनेदाकर्ममात्रं [illegible] तावत्ता [illegible] त
पावकुतो न तर्थ्यापत्ता । आत्मनेपदप्रयोगमता करोतेः [illegible] तेन्या [illegible] संयुक्ति
व्यनक्ति [illegible] धामत्यनतीत्यावनेः । मैवं । गच्छतीत्यादिस्य समभिव्याहृतद्वितीया
यामथा: संयोगानुकूलव्यापारकत्वमुत्पन्नेः । त्यजतीत्यादिसमभिव्याहृतापाश्च वि
भागावधिकत्वमुत्पन्ने रेव यथात्मनिप्रसंगनिरासोन्नु । त्यापमानस्वरूपेनस्तु
फलमध्यवछेदकत्वमेन द्वितीयायाः पंसत्व [illegible] । नमेनेव [illegible] पतती त्यत्रभ
मिवदान द्वितीयापत्तिः । समभिव्याहृते पातावर्थेनानुकूलफलान्वय यता
बोधकत्वमुत्पन्नेः । अत एधात्वर्थतावछेदकफलवत्तादिलक्षणं । धु
ना । नातिक्रियानन्यफलाश्रयत्वं तत्र कुष्ठादूर्ध्वपि भातिदन्यवद्दृक्षाभूत्वाः
कमत्वत्यविभागसंयोगाश्रयनयाकर्मत्वापत्तेः । ननु तत्रापि [illegible] संयो
गानुकूलव्यापारस्य पततपर्यजन्यास्कर्मत्वे [illegible] तिचेन्न
५ समभिव्याहृतेषोधातुः [illegible] तावछेदकं [illegible] नताभ्य यत्नाबोधकत्वं द्वितीयानु
पर्य

अत्र स [illegible] श्रयताकोपनात २

आत्मन [illegible] नात्मत्वाद्ध [illegible] त ५

मंजरी ५

७६

अथ सयोग्यता [illegible] किंतु गुरुत्वान्म नामी कारणक विजातीयपदविषया ।। २०

[illegible] ०

[illegible]

पतस्य कैककस्स्या वच्छेदकत्वान्न गौ [illegible] ।। तद्भावस्त्वघटो नपि कुररसो

त्वसत्तीति त्रिका [illegible] न [illegible] कपदत्वामसंयोग

श्च यत्त्वेपि कर्मत्व मिति स्त्रीकुर्वीते इति सं [illegible] ।। तस्य हाहूस्यानि

सा कांक्षी हाय या बोधकत या रकांक्षादिकं सहकारि ।। तत्रपं

त्यदं यत्पदेन सह यादृशान्वया [illegible] नजनकं तत्पदस्य तस्य

दसमभिव्याहारस्तादृशान्वयबोधे [illegible] कांक्षा भवति हिना

मपदं उत्तरवर्त्तिविभक्तिपदमेव सहान्वयबोधकं ।। तेन

नि सम भिहारस्तादृशान्वये [illegible] कांक्षा ।। यत एव घटः कर्म

र्मत्वेदृत्यतो न घट [illegible] मिति [illegible] बोधः ।। आकांक्षा विरहा

[illegible] विरहनामपदे विभक्तिसमभि

[illegible] व्याहाराकांक्षाविरहा ।। १

[illegible] नामपदादि [illegible] विभक्ति [illegible] पदेन ५ [illegible]

घटपदादिष [illegible] पदा [illegible] अन्वयपदादिष विभक्तिपदीति [illegible] नितं ५ [illegible] सहकृत्ये [illegible] ३

नामपदादि विभक्ति पदयोः [illegible] ३

७६

आख्यातपदव्यवहितत्वं सर्वत्र मिलितं २

कृतित्वावच्छिन्नकृतिपदस्य स्वत्वेन कृतित्वावच्छिन्नआख्यातसमभिव्याहाराभावेत्यर्थः २

न । ननु पदं चाख्यातपदे नैव सहान्वयविशेषबोधकमिति
न वाच्यं । तत्र आख्यातपदसमभिव्याहाराकांक्षाभावात् । नन्वे
वं गमनं कृतिरित्यादौ वानयतिवन्नान्वयबोधः । कृतित्वावच्छिन्नआ
ख्यातसमभिव्याहाराभावे नविशेषाकांक्षात्वात् । ननु नामपदं
द्वितीयादिविभक्तिसमभिव्याहृतमेव कर्मत्वादीनां अपि
यिभावे नान्वयबोधकमित्यत्र किं नियामकमिति चेन्न । नामा
र्थः स्वार्थे निष्ठकर्मत्वाद्यभावजनने तदुपस्थापकविभक्ति
सहकारित्वमिति गृहाण । तत्रैव यस्य पुंसः घटः कर्मत्वमित्यादि
वाक्यव्युत्पन्नस्य तु नस्तनोऽन्वयबोध इति चेन्न । नास्मन्मुमुक्षुः ए

[illegible] ६

मञ्जरी वमानेनास्तीति फलकस्मात्॥ तदन्वयबोधे यदि किञ्चिन्नाकृताः स्यात्
८० तस्य किं भविष्यतीति चेन्न। अन्वयानुभवे बोधे यथाबोधान्वयव्यतिरेकसिद्ध
कारणविरहादिति चेन्न॥ एतेनाप्यकाङ्क्षायाः ज्ञानं हेतुस्तद्व
मेणान्वयबोधान्न। अपरञ्च प्रकृतान्वयबोधसमानाकारस्तज्जन्या
न्वयबोधविरहः प्रकृतान्वयबोधे स्वरूपसती हेतुराकाङ्क्षा॥ अतो घट
मानयतीति पदमेकपदान्वयबोधे जनितान्वयबोधजनकं। स्वजन्या
न्वयबोधे बोधविरहात्। एवञ्च गामानयेत्यतोऽन्वयबोधे जाते दं
डेनेत्यन्वयबोधे निराकाङ्क्षता स्यात्॥ का दण्डेनेत्यत्र प्रकृतान्वयबोधसमानाका
रामिति। न च गामानयेत्यन्वयबोधः प्रकृतो येन दण्डेन गामानयेत्यन्वय ७८

बाधज्ञानसमानाकारकज्ञानविकः॥ योग्यता चैकपदार्थेऽपरपदार्थप्रकारकसंसर्ग
वत्त्वं। तेन पयसा सिञ्चतीत्यायोग्यं पयसि सेककरणत्वसंसर्गस्य सत्त्वात्। अग्निना सिञ्चेय
सि सेककरणत्वसंसर्गो नास्तीति तस्मिन्नयोग्यं। आकांक्षाऽत्र दृष्टमत्र समवायस्तू
पसंसर्गवत्त्वमादायाभेदान्वयबोधेऽपि योग्यता स्यात् अतआह॥ प्रकृतेति १७
कस्याप्यज्ञानं कारणं तद्भ्रमेणाप्यन्वयबोधात्। संसर्गस्य पदार्थत्वात्कथं प्रथ
मं ज्ञानं संभवतीति चेत् ॥ उच्यते॥ योग्यताज्ञानं मात्रं हेतुः॥ तच्चात्र पयसि सेक
करणतावत्त्वेन निश्चयात् पञ्चज्ञानं। कश्चिन्न संयोग्निश्चयोऽपि यत्र प्रत्यक्षशाब्द
यघटोऽस्तीति। परत्वसंसर्गग्रहः प्रतिबन्धकस्तदभावो योग्यतास्वरूपसंसर्गनि
हेतुः। न चैवं जलहृदो वह्निमानित्यपि कसंसर्गग्रहदशायां योग्यं स्यादिति
ष्टत्वात्। निर्वह्निकत्वात् संसर्गज्ञानं कारणं न त्वसंसर्गाग्रह इति वाच्यं। असंसर्गा
ग्रहस्य लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तोऽपि नादिदोषाजन्यविशिष्टज्ञानमात्र एव

मंजरी। हेतुत्वानवधारणात्। कथमन्यथा चंदनं न सुरभिः। इति निश्चये सुरभि चंदनमिति
॥४८॥ ज्ञानं न स्यात्। तद्भावानुमितावपि चक्षुः साध्यस्य लौकिकसाक्षात्कारः ओरे
पु पीतत्वं ... सितद्रव्यत्वमन्यत्र। न च घटोऽभिधेय इत्यत्राभिधेयत्वात् स
संसर्गाप्रसिध्या नद्रूहाप्रसिद्धिः। अभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वेन ...ऽभावस्य मुस
दनावस्य प्रसिद्धेः। यदि च सोऽपि न प्रसिद्धस्तदान्वो। तत्र सोऽयत्नाऽहेतुरेव।
न चैवं व्यभिचारात् ज्ञाष्यबोधे प्रतियोग्यतायाः कथं कारणत्वमिति वाच्यं। न हि
ज्ञाष्यबोधत्वावच्छेदेन योग्यतायाः कारणत्वं। किंतु तदीयज्ञानत्वयबोधे तदीय नाट् ५
ताज्ञानत्वयविरह निश्चयप्रभावत्वेनैव निविज्ञैवेति क व्यभिचार इत्याहुः॥
आसत्तिं पदार्थ्यानधानं। अत एव गिरिरग्निमान् नित्यासन्नं। आसन्नं च गिरिर्भुक्त
मग्निमान्देवदत्तेनेति। नचैवं स्यामोदनेपचति देवदत्त इत्यत्रासत्त्याभिव्यक्त्याकेन
आसन्नतापत्तिरोदनेनेद्रूत्यनेनैव व्यवधानादिति वाच्यं। प्रकृतान्वयबोधानतु ॥४८॥

कालपदव्यवधानाभावस्याविवक्षितत्वात्॥ किं च नपदं च स्यादधिकरणकोदनकं
कर्मकपाककर्तृत्वस्य बोधानुकूलत्वमतस्याक्यापर्यवसितत्वं न ये तु केनासंबद्धमेवेति प्राच्यैः॥
न च श्लोकादौ योजनयाप्यन्वयबोधः॥ कथं व्यवहितत्वेऽपि प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्व्यवहितत्वमत्र
मासभवानादिति नाम्या॥ तत्र श्लोकपदानामन्वयबोधः॥ किं तु योजनावाक्यादित्यस्तु॥
वस्तुतस्तु आकांक्षादिमत्त्वे सति तात्पर्यज्ञानेन व्यवहितेऽप्यन्वयबोधात्॥ तद्विलंबेनावि
लंबाद्नेन तज्ज्ञानं हेतुः॥ किं त्वव्यवहितपदतात्पर्यज्ञानं॥ तत्रैतत्पदमेतत्पदा
व्यवहितोत्तरमभिसंदध्यादित्यभिसंधाय प्रयुक्तमिति॥ अत एव मौनिश्लोकेप्यास
क्तिः॥ वक्तुरभावेऽप्यभिसंधानसत्वात्॥ शुकवाक्ये च भगवत्तात्पर्यमादायैव गतिरि
ति नव्याः॥ तदपि न॥ सत्यर्थे तात्पर्यज्ञानाविलंबे न दृष्टे वेन्का शाब्दबोधविलंबात्॥ तस्माद्व
त्या पदेनान्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः॥ सा च स्वरूपसती हेतुः॥ न हि पदार्थानुप

मं॰ स्थितान्वयबोधः ॥ न च वृत्त्या पदजन्येति व्यर्थं ॥ घटपदात्समवायेनाकाशस्मृतेः

॥७९॥ घटाकाशीतिवाक्यादाकाशान्वयबोधापत्तेः ॥ ननु घटमानयेत्यत्र घटकर्मत्वानयन

कृत्युपस्थितीनां युगपत्संभवः ॥ आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाभावादिति

चेन्न ॥ क्रमिकपदानुभवजन्यनिकसंस्कारैर्युगपत्तावत्पदस्मरणं युगपत्तेष

दार्थस्मरणावन्वयबोधः ॥ संभवतीति संक्षेपः ॥ अत एवाव्यवधानेन पदजन्यपदा

र्थोपस्थितिरासत्तिरित्युपात्तं ॥ तृतीयामनवैष्यत्यत्त ॥ व्यवहितोपस्थितावेकस्या

उपस्थितेर्विनाशात् ॥ तात्पर्यं वेदमेतस्मिन्नर्थेऽस्यान्वये प्रत्यायतु इति ॥ प्रयोक्तु

रिच्छा ॥ प्रयोक्ता चाभिसंधायापितृमात्रेण तु वक्त्रैव । मौनिश्लोकेऽव्याप्तेः ॥ शुक

वाक्ये भगवदिच्छैव वा गतिः स्तस्य च निश्चयो हेतुः ॥ अस्य संशये व्यतिरेकानिश्चये वा

न्वयबोधात् ॥ तच्च मेऽचान्वयबोधाद्येति संक्षेपः ॥ सोऽयं शाब्दो द्विविधः ॥ विधिरर्थं ॥७९

वादरूप।।तत्र विध्यभिधायकप्रत्ययस्तद्बुद्धिः कार्यं विधिः।।विधेरभिधेयश्च कार्य
त्वेन कृतिसाध्यत्वमिति।।किमत्र मानमिति चेत्।।उच्यते।।विधिस्तावत् प्रवर्त्त
कः तामेव प्रवृत्तिजननीं बुद्धिकामिच्छया जनयित्वा न प्रवृत्तिजननानापत्ते।।अतो यस्य
बुद्धिः प्रवृत्तिजननीमिति बोधयति स विधेरभिधेयः।।प्रवृत्तिजननी च कृतिसा
ध्यत्वप्रकारिकेष्टजनकज्ञाननी च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका बुद्धिः।कृत्यसाध्य
त्वज्ञाने तदनुत्पत्तेः।।न तु कृत्यसाध्यत्वप्रकारिका सैव ज्ञानाभावो गौर
वात्।।सर्वेषां चिकीर्षाद्यपत्यापत्तेः श्वस्सर्वेषां तत्सत्वात्।।अतः कृतिसाध्यत्व
मेव विध्यर्थ इति।नन्वेवं मण्डलीकुर्यात् इत्यादौ कथं कृतिसाध्यता
ज्ञानं नो बलवदनिष्टजनकमेव मण्डलीकरणं जानन्तो मण्डलीकरणे प्रवृ

वृत्तिः स्यात् ॥ अत्र बलवदनिष्टाननुबंधिकृतिसाध्यत्वेनाज्ञाते प्रवर्त्तकेमि
तिचेन्न ॥ तृप्तस्यापि कृष्णाजनभकत्वेन बलवदनिष्टाननुबंधिकृतिसाध्यत्वे
नाचमंडलीकरणे ज्ञाने न तत्र प्रवृत्तिः स्यात् ॥ प्रवृत्तिजनकज्ञानस्य
सत्वात् ॥ अत्रौ स्मिन्नन्वास्तो विश्वजिन्यायात्स्वर्गः फलं प्रत्यवायपरिहारो वा
नचैवं फलकामनाधीनकर्तव्यत्वे काम्यत्वं स्यान्न तु नित्यत्वमिति वाच्यं ॥
नहि फलकामनानधीनकर्त्तव्यत्वं नित्यत्वं अपि तु ॥ किंतु पदहकरसोप्रत्य
वायसंसर्गे ॥ ननु कामनोपाधिकर्त्तव्यत्वेप्यपक्षे तन्मे वा ॥ नचैवं फलेयदाका
मनानामकालीनत्वे तदा संध्यावंदनादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं ॥ इष्टत्वात् ॥ ॥५०॥

५०

अत्रबोध पत्रं ॥(?)॥ प्राभाकरमतानुवर्त्तिनः ॥ त्वेष्टोचादिमतत्व प्रतिसंधान
जन्ये कार्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं । [illegible]त्वेष्टसाधनताज्ञानजन्यं [illegible]ष्टसाधनताज्ञा
ज्ञानकान्तीनेकाकार्यताज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः ॥ प्रवृत्तिसामान्ये च कार्यताज्ञान
सामान्यमितिनकश्चिद्दोषः ॥ न चैवं भोजनादिष्टसाधनत्वविषयककार्यताज्ञा
नमेव प्रवृत्तिसामान्ये हेतुरस्तिति वाच्यम् ॥ नित्येतदभावात् ॥ साध्यत्वसा
धनत्वयोर्विरोधेन एकस्यैकदा कस्मिन् कृतिसाध्यत्वे ष्टसाधनत्वयो
र्ज्ञानासंभवात् । अन्यमनयोर्विरोध इति चेत् । इष्टसाधनत्वं हि सिद्ध
धर्मः । तेषसिद्धानस्यात्कार्यानुज्ञानेन । साध्यत्वं चासिद्धधर्मः ॥ सिद्धत्वाद
ज्ञायोनदभावात् । नैवं कृहासिद्धसासिद्धत्व ॥ यनेकदाकृतिसाध्यद

साधनं च स्यादिति ॥ अत्र नैयायिकाः ॥ दृष्टसाधनता विष
[illegible] ज्ञानत्वेन [illegible] कर्मत्वे ॥ साधनात् ॥ ननु इष्टसा
धनताज्ञानजन्य कार्यताज्ञानादिगौरवात् ॥ न चैतन्नित्येष्टसाध
[illegible] फलकाभावादिति वाच्यं ॥ नित्येपि वकुत्राः फल
[illegible] फल श्रुतिनास्तीति [illegible] ॥ ४ ॥

५०

बा॰

नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्त्तते ।। नन्वेवं कामनाधिकारिविशेषणं स्या
त् ।। तस्याः फलेच्छा यदा कामना स्ति न तदा पुरुषस्याऽशुचेरिवानधिकारित्वात् ।।
नित्याकरणेऽपि प्रत्यवायो न स्यात् ।। इति चेन्न ।। यदि न तत्र प्रत्यवायः प्रामाण्य
कल्प्यता ।। नहि कामनाधिकारिविशेषणं ।। ननु नेदं बोधितं इष्टसाधनत्व
मपि प्रामाणिकत्वात् ।। कल्प्यतां वा कामनेनरस्याव दधिकारवतामकरणा
मेव प्रत्यवायहेतुरिति न किंचिदेतत् ।। ननु साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः । एकस्मि
न्पाके ओदनसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोः सत्त्वात् । कथमन्यथा तदिष्टसाध
नताज्ञानकालीनकार्यताज्ञानं पाकादौ प्रवर्त्तकमिति । कृतिसाध्यत्वे च बलव
दनिष्टाननुबंधित्वं विशेषणं देयं ।। नातो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने कृति
साध्यत्वेन सुखसाधनत्वेन ज्ञातोऽपि प्रवृत्तिः बलवदनिष्टाननुबंधित्वाभावग्रहात् ।।

न

भा॰म॰न॰ पुष्टबलवदनिष्टाननुबंधित्वेन ज्ञायते न तदा प्रवर्त्तत एव। एवं च बलवदनिष्टा
॥५१॥ ननुबंधित्वे सति कृतिसाध्यत्वविषयकं ज्ञानं प्रवर्त्तकं॥ विध्यर्थोपि बलवद
निष्टाननुबंधित्वे सति कृतिसाध्यत्वं। अतएव कलंजभक्षणस्येष्टसाधन
त्वे सति कृतिसाध्यत्वे सत्यपि बलवदनिष्टाननुबंधित्वाभावात्। विशिष्टाभावे
नेति न कलंजं भक्षयेदिति विध्यर्थे निषेधः उपपद्यते। कथं तर्हि श्येनेना
भिचरन्यजेतेति विधितः प्रवृत्तिः। श्येनस्य हिंसात्वेन नरकरूपबलवदनिष्टा
ननुबंधित्वाभावात्। इति चेन्न। श्येनो हि बलसाधनं न तु नरकसाधनं
मानाभावात्। हिंसा च वधो ध्वंसश्च नरकमिति न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिः। श्येने ननु
नाम मरणानुकूलव्यापारत्वेन हिंसा। सा च नरकजनिकेति चेत्। न हि मर ॥५१॥

हिं १

णानुकूलव्यापारमात्रं सा ॥ कूपादेर्विनष्टगवि तत्कर्त्तुर्गोवधकर्त्तृत्वप्रसंगात् ॥
नापि रागद्वेषेणानुष्ठीयमानत्वे सतीति विशेषितं गंगामरणमुद्दिश्य कृतत्रिस
ध्यस्नवपाद्यादेरपि तत्त्वापत्तेः। अत एव गंगामरणानुकूलत्वं विवक्षितमिति
चेन्नहि किंचिदस्मिन् स्वं हिंसात्वमिति। न चास्तु। बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाध
नत्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति। कृतिसाध्यत्वे सति बलवद
निष्टाननुबंधीष्टसाधनताज्ञानत्वेन। बलवदनिष्टाननुबंधिकृतिसा
ध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानत्वेन वेति। अत एव विनिगमनाविरहः। अस्तु
तेनापि रूपेण हेतुत्वमिति चेन्नहि कार्यताज्ञानत्वेनैव हेतुतास्तु। ला
घवात्। वस्तुतस्तु कृतिसाध्यतापरत्वेनैवाच [illegible] कीर्षां प्रति हेतुत्वं।

स्या॰ विधि॰ नत्वेवं दृष्टजनकं यदि चिकीर्षा स्यात् ॥ इति चेन्न ॥ स्यादेवं सु [illegible] खादौ दृष्टजन
॥५२॥ कत्वेन ज्ञाते मंडलीकरणादौ चिकीर्षा स्यादिति चेन्न ॥ उपायेऽसामान्यसामग्र्यभा
वात् ॥ कथं तु पायेऽसामग्रीति चेत् ॥ इष्टसाधनताज्ञानं बलवदनिष्टाननुबं
धित्वज्ञानं च ॥ बलवदनिष्टसाधनताज्ञानं वा प्रतिबंधकं ॥ इष्टसाधनत्वं च वि
धेयमानिष्ठाविषयीयस्येष्टसाधनत्वम् ॥ इष्टाविषयत्वं च स्वरूपसद्विशेषणं ।
स ननु तस्यापि ज्ञानकारणं । एवं च परदारसुखादौ विषपाकादौ च सुखसाधनताधी
स्तदा पाकादाविष्टेति ध्येयं । विधिप्रत्ययात्पि इष्टसाधनताकृतिसाध्यत्वं बलवदनि
ष्टाजनकत्वं च ॥ ननु विशिष्टविशेष्यविशेषणभावेन विनिगमनाविरहात् ॥
नकत्वं जेभक्षयेदित्यत्र कृतिसाध्येष्टसाधनत्वयोर्नेनान्वयः ॥ तस्मात्
यंन्वादिष्टसाधनत्वाच्च ॥ किंतु बलवदनिष्टाननुबंधित्वस्य रूपेणेनाभिचरन्य ॥५२॥

जनेत्यत्रवाक्यवद् निष्ठानन्तु बंधित्वस्यनान्वयबोधात् ।। इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यं
त्वयोस्तत्वन्यमःस्याद् एवबोधादिसंक्षेपः ।। सोयंविधिस्त्रिविधः ।। अपूर्वविधिः निय
मविधिः परिसंख्याविधिरिति ।। तदुक्तं ।। विधिरत्यंतमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र
चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कीर्तितः । उदाहरणानि । व्रीहीन्प्रोक्षति । व्रीही
नवहन्ति । पंच पंचनखा भक्ष्याः इति । अत्र गुरवः । नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः । स्वर्गकामो
यजेतेत्यनेन लिङ्विधिना विधिना यागे बोधयितुमशक्यत्वात् । तथाहि । स्वर्गकाम
स्येष्टसाधनं याग इत्यनेन बोध्यं । इष्टं चात्र कामिनोपस्थितः स्वर्ग एव । नचेष्टा
[illegible]कस्य साक्षात्साधनत्वस्य यागे [illegible] विनाशित्वे नासंभवात् । नच परंपरया स्व
र्गसाधनत्वं बोध्यं । परंपराघटकापूर्वानुपस्थितेः ।। नापि कार्यत्वं स्वर्गकामक
र्तव्यस्य यागे बोधयितुमशक्यत्वात् । तथाहि । [illegible] नैहेतुः ।

श०म०टी०

॥५३॥

योग्यताद्यन्वयप्रयोजकरूपं। अन्यत्र सति कालत्वस्य प्रयोजकत्वं चेद्रूपत्वं जनेरस्तीति तत्
योग्यतादौ नास्तीति तद्योग्यं। प्रकृते कामिकार्यत्वान्वये विशिष्टसाधनत्वं प्रत्यन्वय
प्रयोजकं। न च तत्र हि तु तस्य विशिष्टं। [illegible] कार्ये अपूर्वे मे [illegible] नामि
[illegible]माणस्य विषयतयान्वयः। नन्वपूर्वस्य पदेनानुपस्थितत्वात्तत्र [illegible] हेतु
पपन्नः। अथ कार्यत्वेन कार्यसामान्य एव तत्र [illegible] गरहः। योग्यतावत्ता या पदे व्यक्ति
लोभः। न हि यागविषयक अन्यत्कार्यं संभवतीति चेन्न। स्वज्ञानादिरूपविसंभवात्।
उच्यते। कार्यतावत्स्वर्गकामस्यान्वयो नियोज्यनियोजकभावलक्षणः। तत्र का
मी नियोज्यः नियोजकं कार्यं। अतः कार्ये नियोजकत्वमेव स्वर्गकामस्यान्वयः। नियो
जकत्वं च न नैकामिकार्यता प्रतीयमानत्वात्। तत्रान्वयप्रयोजकं। कामसाधनत्वे ॥५३॥

नहि काम्यादन्यत्र काम्यसाधनत्वेनाज्ञातं कार्यतयावैति । न च काम्यासाधनं का-
म्यसाधनत्वेन ज्ञायते । अन्यथाख्यातिकरणाभ्युपगमात् । न च ज्ञानस्य काम्यस्य स्वर्ग-
स्य साधनं संभवति । किं तु योग्यताबलात् यागविषयकं कार्यं स्वर्गकामीयं स्वर्गकामो-
यागविषयककार्यं वा नित्यं वेत्यनुभवो भवति । योग्यता मापर्नमालंबते । एवं च काम्ये
तूक्तानि लिङ् नित्ये निषिद्धे वापूर्वमाह ॥ कोऽयं पचेत्यादावपूर्वे तात्पर्यासंभवात् ।
कार्यत्वलक्षणोत्पादेः ॥ उच्यते ॥ कार्यत्व एव विधेः शक्तिकॢप्तत्वात् न तु कार्यत्वविशि-
ष्टे । न च यागे स्वर्गकामकार्यत्वान्वयासंभवे बाधकाभावात् । न च योग्यताज्ञानविरहो
बाधकः ॥ न त्वन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यता सेकान्वयित्वोयेपि सत्त्वात् । किं तु प्र-
कृतसंसर्गवत्त्वं । तस्य च साधारण्यज्ञानं हेतुः । न च यागे स्वर्गकामकार्यत्वसंश-
यानसंभवति । येनैवं स्यात् । यत्नोऽनंतरं इष्टसाधनत्वं न विध्यर्थः । यागे तस्या लिङ्

प्रमायाः स्वाश्रयमितु मन्त्राक्यत्वात् । नद्वितीयेपिन । बाधकाभावात् । उक्तं साधकमिति चेन्न । साक्षा
॥५३॥ त्परंपरात्व मुद्रस्य साधनता सामान्यस्य लिङ्गबोधनात् । यथा रूपवाञ्चैतन्यमित्य
त्र नीलत्वादीन्मुद्रस्य रूपसामान्यज्ञानं । किं विशेषविरोधाबाधे शब्दसामान्यज्ञानं
तदितरत्वाद्विशेषप्रकारकज्ञानिमतं । यथा घटेन जलमाहरेत्यत्र छिद्रं वाधो छिद्रे
तरत्वेन घटज्ञानमतोऽत्र साक्षात्त्वबाधे परंपरात्वप्रकारकज्ञानकार्यं । तत्र नसं
भवति द्वारानुपस्थितेरिति चेन्न । घटेन जलमाहरेत्यत्रापि योग्यतया वस्तुना यः छि
द्रेतरत्वस्यान्वयो न तु तदितरत्वेन । तदुपस्थापकादाभावात् । न च लक्षणया तदु
पस्थितिर्मानाभावात् । आकाङ्क्षा वाऽत्रापि साक्षादन्यसाधनत्वप्रकारेणैव वान्वयः ।
किंतर्हि तिन्न ॥ योग्यताज्ञानविरहो बाधकः । तथाहि । आशुविनाशिनः कालांत
रभाविफलजनकत्वे फलसमयपर्यंतस्थायिव्यापारजनकत्वं स्वव्यप्रयोजकं ॥ ।५३॥

न च हुतभाक्षणं संभवति निरूपितं चेन्न। कृत्यस्य प्रयोजकरूपवत्त्वस्य योग्यतात्वनिरासा
त्। ...न कथमप्रवृत्तिः भद्र निवेतत्। कश्चिन्नु विनाश्रितिन कालान्तरभाविफले अनेक
व्यस्य तत्कालेच्छा प्रतिभानव्यापारकत्वस्यापत्तेः॥ तदुक्तमाचार्यैः। चिरध्वस्तं फला
यालं न कर्म्मातिशयं विना। भवास्तु॥ धार्मिक लक्षणानां धर्म्मे लक्षणायाः त्व
युक्तत्वात्। यागादेरेव स्वर्गसाधनत्वमुक्तं॥ अर्थवादो न चैवं मिद्वानां यागप्रत्यक्षा
पत्तिः। प्रमाणविरोधे गुणानां द्वितीयक्षणे योग्यतत्वादित्याशु तन्न॥ इदानीं
नयजेय। इति प्रत्यक्षविरोधात्। विधिभिन्नोऽर्थवादः। स तु त्रिविधः। गुण
वादोऽनुवादो भूतार्थवादश्च। तदुक्तं। विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारि
ते। भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः॥ सोयमर्थवादश्च नित्यः। उत्पन्नो गकारो वि

भामती । ॥५४॥

नष्टो गकार इति प्रतीतिः ॥ नन्वनुसरः ॥ नित्यः श्रोत्रग्राह्यो विभिन्न गुणत्वात् न त्वपि प्रमाण
मेतत् । तत्र प्रयोजकं । सोऽयं गकार इत्यभिज्ञा न स्यादन्यथानुपपत्तेः । तत्राप्यत्र मतः
बाधकाभावात् ॥ ननु सोऽत्यादिप्रतीतिर्बाधिका ॥ तस्याः प्रयोजकत्वात् स्वत्वादि विषयत्वा
दित्यादि । तत्र ॥ गकारगतत्वेनोत्पत्त्यादिप्रतीतेः ॥ तत्राप्यसौ भ्रान्तिः । बाधकाभावा
त् ॥ प्रत्यभिज्ञानेनाबाधकाभावात् । प्रत्यभिज्ञानेनैव बाधकत्वमिति ॥ ननु येन
साबाधितत्वात् किं न स्यात् । तत्र विनिगमकमस्ति ॥ तथैव विनिगमकाभावे विनाशादि
प्रत्ययस्यैव कुतो बाधितत्वमिति चेत् ॥ उत्पत्तिविनाशप्रत्ययस्य प्रत्यक्षस्य कल्पनापेक्ष
या प्रत्यभिज्ञानमात्रस्याभ्यस्तत्वकल्पनायां लाघवात् । तत्र तु विनिगमकाभावादु
भयोरप्रमात्वं । किमपि न निर्दिष्टमिति चेत् । प्रत्यभिज्ञानस्य गत्वादौ विषयभेदाभावे
विषयत्वात् । तथा च सति गकारोत्पत्तिः स्यात् । ननु सोऽयमिति नेत्रा सोऽयमित्य ॥५४॥

सोयमित्यस्यप्तत्वं तु हु ति ग त्वान्नविकिना भिन्ना भिन्नौ यमित्यर्थात्॥ककारोयमित्यत्र च गत्वेन इति
त्वान च गा रु त्वात्॥तस्मात्तेन ज्ञातीयोयमिति विवेन्न॥एत्वे जातित्वान वभासनात्॥इत्या
हुः॥भाष्यकृतु॥वर्णा हि नित्या निःस्पर्शा द्रव्यत्वात्॥आत्मवत्॥इत्याहुः॥तन्न॥उक्तदोषत्वात्॥
शब्दस्य द्रव्यत्वे मानाभावात्॥व्याप्तौ द्रव्यं साक्षात्संबंधे नेंद्रियग्राह्यमापत्तेः॥अस्त्येतु वर्णा
नित्यो ध्वन्यन्यत्वाश्रुत्वात्॥स्फोटमनन्त॥इत्याहु॥न हृष्यप्ततएव निरस्तं॥दृष्टांतासिद्धेश्च
नाहि वर्णान्यः स्फोटात्मकः प्रमाणासिद्धोस्ति॥नन्वस्तिमतः॥नमादि॥पदानां वर्णाकूटं स्फो
टाणां [illegible] विनाक्रितया मेलनासंभवात्॥अप्रत्यक्षत्वं नावान्नि रूपं॥तस्मान्न तदप्र
त्ययकुतोर्थप्रत्ययः स्यात्॥तस्माद्वर्णाभिव्यंग्यापदस्फोटो कश्चिदभ्युपेयोयतो
र्थे इति॥नदक्कुदं॥सहि स्फोटस्तान दूर्णाव्यंग्यस्तान तावत्प्रत्येकसिद्वर्णाव्यंग्यो
तावद्वर्णाभिव्यक्ति व्यंग्यो वा॥नाद्यः॥आशुविनाशिनां क्रमिकाणां नियमेलना

।मं०म०। संभवात् ।नद्वितीयः।।घकारमात्रोच्चारणेघटपदस्फोटप्रत्ययेऽर्थप्रत्याययत्ते
र्वर्णांतरवैकल्याच्च।नांत्यः।।नदसंभवात् ।क्रमपूर्वपूर्ववर्णगोचरसंस्कारस
।।५५ हितश्चरमवर्णोयत्कंनःस्तद्व्यंजकइतिचेन्नाहिस्तएवार्थप्रत्यायकोऽस्तु।दृष्टेस्फो
टेनान्यपदप्रतीतिवलात्तत्सिद्धिरितिचेन्न।तस्याःक्रमविशिष्टवर्णतावद्वर्ण
गोचरत्वात् ।।नावद्वर्णगोचरप्रत्ययएवनसंभवतीतिचेन्न।तावद्वर्णगोचरसंस्का
रात्समूहालंबनकल्पनावद्वर्णगोचरस्मरणसंभवात् ।ननुतावद्वर्णमात्रं
नपदंतथार्थप्रत्यायकत्वात् ।अन्यथानदीदीनयोरविशेषापत्तेः।।किंत्वानुपूर्वी
विशेषविशिष्टतावद्वर्णरूपं।नचतत्प्रत्ययःसंभवतीतिचेन्न।घोनरत्वंहिघट
स्यानुपूर्वी।अस्तिचतस्यप्रत्यक्षत्वं।घोनरंटंघटंशृणोमीतिप्रतीतिरितिदिक्।।नन्वा
र्थापत्तिरेवमानांतरं।नमाहि।पीनोदेवदत्तोदिवानभुंक्तइतिप्रत्ययानंतरंदि ।।५५

वसा भोजिनः पीनत्वं रात्रिभोजनमंतरेणानुपपन्नमिति तत्कल्पयति ॥ नच
त्र प्रत्यक्षादिप्रमाणं किंतु अनुपपत्तिज्ञानं सैवार्थापत्तिरिति चेन्न ॥ केनलं
व्यतिरेकिणैवोपपत्तेः । तथाहि । दिवदत्तो रात्रौ भुंक्ते दिवा भुंजानत्वे सति पी
नत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं ॥ यथा केवलमभोजीति । अर्थापत्तिपदं च केवलव्य
तिरेकिणो नामांतरमिति सिद्धनयः । क्वचिद्दिनकर्त्तृकः श्रुत्र्यविरोधं एतिह्यं
नाम । सम्भवादिमानं तदा शब्द एव नोचेत्प्रमाणमेव नेत्युभयथापि न मानां
तरमिति सिद्धानि चत्वारि प्रमाणानि । ननु सर्वमिदं प्रमात्वसिद्धौ स्यात्त
देव तावन्न सिद्धं । नहि तत्प्रत्यक्षं । ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वात् । अन्यथा ज्ञानगत
तज्ज्ञानानां ज्ञानमेव न स्यात् । ननु विषयांतसंचार इति चेत्त गुरवः । स्व

भा॰ मं॰ जा॰ प्रकाशमेवं ज्ञानं घटादिकमिव स्वात्मानं स्वाधिकरणमात्मानं च विषयीकरोति।
॥५६॥ अत एव सर्वमेव ज्ञानं घटमहं जानामीत्याकारकं। इत्थं च ज्ञानस्य मितिमा
तृमेयविषयत्वात्त्रिपुटीप्रत्यक्षतेति प्रवाद इत्याहुः॥ तन्न॥ चक्षुर्जन्यघटज्ञा
नादिना स्वात्मनो विषयीकर्तुमशक्यत्वात्। चाक्षुषादिज्ञाने विषयसन्निक
र्षस्यापि हेतुत्वात्। न चोत्पन्नमिमिन्तेन्द्रियेण तेन मस्ति सन्निकृष्टं वा। कथं नाचक्षुषा
आत्मविषयकं ज्ञानं जायते। चाक्षुषादिज्ञाने महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वे नैव द्रव्यस्य योग्य
त्वात्। अन्यथाकाशस्यापि चाक्षुषापत्तेः॥ भट्टास्तु। ज्ञानं तावत्स्वविषये ज्ञा
तताख्यं फलं जनयतीति निरूढं। नयेनानुमेयं ज्ञानमित्याहुः॥ तन्न। ज्ञातता
याः निरस्तत्वात्। ज्ञानरूपस्यासाध्यस्याप्रसिद्ध्याद्यावनुमानासंभवाच्च। ॥५६॥

यते। मनसैव ज्ञानं गृह्यते योग्यत्वात्। न चैवं नष्टज्ञानमपि स्यादेवं। तज्ज्ञानमपी
त्यनवस्था। विषयांतरसंचारसामग्र्याः प्रतिबंधेन कस्यचिज्ज्ञानस्य मनसा
ऽग्रहणात्। तत्प्रतिबंधकत्वं किं मानमिति चेत् फलानुदय एवेति संक्षेपः। न पा
प्तिनस्य प्रामाण्यं केन गृह्यते। न च तदनुमानेन ग्रहीतुं शक्यं। साध्याप्रसि
द्धेः। अत्र यन्महास्तु॥ ज्ञानेनैयात्तानानुमितिर्ज्ञायमाना प्रामाण्यमपि विषयी
करोतीत्याहुः। तन्न॥ ज्ञानतायां हि ज्ञानमात्रस्य व्याप्तिर्गृहीता। प्रमात्वविशि
ष्टस्य वा। नाद्यः। ततो ज्ञानमात्रं सिध्येत्। न तु प्रमात्वमपि। साध्यतावच्छेद
करूपेण साध्यव्याप्त्या सिद्ध्येत्। न तु रूपांतरेण। अन्यथा वह्निव्याप्यधूम
इतिज्ञानात् द्रव्यत्वेन दीपत्वेन वा दहनसिद्ध्यापत्तेः। नांत्यः॥ व्यभिचारात्सा

न्या०म०३ ध्याप्रसिद्धेः श्च॥ गुरुस्त्वस्तु॥ स्वप्रकाश्या महिम्नास्वमिव स्वप्रामाण्यमपि निश्चि
॥५७॥ ध्यनीत्याहुः॥ तन्न॥ स्वप्रकाश्यतायाः असिद्धेः॥ किंचैवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्या
त्॥ ज्ञाने यहि प्रामाण्यनिश्चयात्॥ निश्चिते च संशयायोगात्॥ अर्थे हि स्वप्रकाश
त्वव्याघातात्॥ धर्मिज्ञानाभावाच्च॥ प्रमाने धर्मवत्तया धर्मिज्ञानस्यान्वयव्यति
रेकाभ्यां संशयहेतुत्वावधारणात्॥ मुरारिमिश्रास्तु॥ तद्दूषकत्वे सति तत्प्र
कारकत्वं प्रामाण्यं॥ तच्च प्रथमानुव्यवसायेनैव गृह्यते॥ तथाहि घटत्ववांस्त
द्व्यवसायोपनीतो न स्तु बुद्धिविशेषकता संसर्गरूपा॰ ज्ञानेन मनसा गृह्यते॥
विशेषणस्य तद्द्रव्यतः परं नमुपस्थितत्वात्॥ न च मनसो नाहिरर्थकी प्रकाशा ॥५७॥

सामग्र्यंतरं। उपनयसहकृतेन तस्य बहिरर्थप्रकाशकत्वात्। कथमन्यथा क-
विकाव्यमलंकरनज्ञाने। कथं वाऽनुव्यवसाये नियमप्रतिभाने। घटत्वमपि व्यवसा-
यिनैवोपनीतं। अतस्तत्प्रकारकतया विषयतया तस्य ग्रहेति। उभयस्यैकत्र ग्रहे ग्र-
हीत प्रामाण्यमिति तदपि न। एकेनैव तद्विशेष्यकत्वेन तत्प्रकारकत्वं च ग्रहीते।
न तावदेव प्रामाण्यं। किंतु तद्विशेष्यकत्वविशिष्टतत्प्रकारकत्वं। न च तद्वि-
शेष्यकत्वविशिष्टमनुव्यवसायो गृहीतुमर्हति। तद्विशेष्यकत्वस्य एवमनु-
पस्थितेः। संसर्गविधया हि विशेष्यतापि प्रकारतावभासते। किंतु एतदपि न प्रामा-
ण्यं। वह्निमुञ्जमो गुंजावह्नी इति भ्रमेऽपि व्याप्तेः। तत्रापि तत्र वह्निविशेष्यकत्वं
वह्नित्वप्रकारकत्वं च। किंतु तद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वमिति तु

५३

त.प्रा. ग्रहणकं । नचार्थसंवादकत्वेदकूभावः । प्रथमगृहीतानुग्राहकत्वः । तदृद्धित्रोष्पक
॥५८॥ स्वस्य पूर्वम प्रतीतेः ॥ कश्चोच्यते ॥ मास्तु प्रथमानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहो ।
द्वितीयेनानुस्यात् ॥ तादृशकप्यकत्वस्य पूर्वं प्रथमानुव्यवसायेनोपस्थितेः ॥ नचैवं प्रामा
ण्यस्यानुव्यवसायगम्यत्वे प्रामाण्यसंशयो न स्यादिति वाच्यं । दोषवशात् यत्र प्रामा
ण्यमनानुव्यवसायेन गृहीतं तत्र संशयसंभवात् । केचित्तु पुरुषत्वसंशयो न स्या
त् । तस्मात्तु वर्षत्वात् । नचैवं प्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वमागतं ॥ इष्टापत्ति प्रति
बंधकाभावे सत्यनुव्यवसायेन ग्राह्यत्वं हि मिश्रमते स्वतोग्राह्यत्वं तत्त्वेन । प्रथ
मानुव्यवसायिनोपि हात् । एवं च एवं च साध्यप्रसिद्धावनुमानमपि न दोषाय इत्यहं । तद्ध
या ॥ अथ पुरुषज्ञानं प्रमा । करादिमत्तिपुरुषज्ञानत्वात् । सप्रातिप्रत्नवत् । ॥५८॥

सद्वा। यन्नैवं तन्नैवं। यथा घटद्वितिव्यतिरेकी। अन्येन तु। प्रथममप्रामाण्याभावरू
पं प्रामाण्यं। व्यतिरेकिणा साध्यं। न च साध्याप्रसिद्धिः। नहि व्यतिरेकिणा साध्येहे
त्वाव्याप्तिर्गृह्यते।। किंतु साध्याभावहेत्वभावयोः।। किं तदप्रसिद्ध्या।। न च सा
प्रसिद्धौ न तदभावासिद्धिः। प्रतियोगिज्ञानसाध्यत्वादभावज्ञानस्य निव
र्त्या। तस्य प्रतियोगिरूपत्वात्। न च प्रतियोगिज्ञानेप्यभावज्ञानं कारणं। ए
वं च व्यापकतया हेत्वभावो गृहीतः तेन हेतुना तदभावः सिध्यति। न
नु साध्याज्ञाने कथं तद्विशिष्टज्ञानानुमितिः। अप्रामाण्याभावविशिष्टत्वकां
सुप्रामा पारं नानुमितेः अन्नावांदित्याहुः। आस्तां तावत्। तदुक्तं प्रकारकत्वग्रहे
उक्तेव गतिः। किंच करादिमति पुरुषत्वज्ञानत्वं केन ग्राह्यं। अनुकूलवसाये

मं॰ स॰ टी॰ नैतं हि शुक्तवन्नत्वतिन्तत्प्रकारकत्वग्रहः केन वार्यतां। एतद्ग्रहमपहायैव कु
॥५९॥ सधादरजतज्ञानि। कल्प्ये तु प्रकारकत्वे मेव प्रामाण्ये। न च रजतत्वप्रकार
क शुक्तिज्ञानमपि प्रमाणं स्यात्। तदसिद्धेः। नहि यत्र यन्नास्ति तत्र तत्प्र
कारकज्ञानं प्रमाणमस्ति। कथं तर्हि शुक्ताविदं रजतमिति व्यवहारः इति वा
च्यं। तत्र व्यवहारः रजतत्वासंसर्गाग्रहात्। रजतत्वप्रकारकं शुक्तौ
प्रवृत्तिरपि तद्विशेष्यतावच्छेदकं रजतत्वस्यासंसर्गाग्रहात्। अथ रजतत्वप्र
कारकप्रवृत्तौ रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमास्य लेकारणं क्लृप्तं। तथा च ते
न विना कथं शुक्तौ प्रवृत्तिः स्यादिति चेन्न। तत्रापि रजतत्वासंसर्गा
ग्रहात्। अन्यथा संसर्गाग्रहस्यानिरूपणात्। कश्चित्तु सोऽदिनीप्रवृत्तिः के ॥५९॥

भ०ज०५०

॥५॥

न्याय

विद्विसंवादिनीति कुतो नियम इति चेन्न। तर्हि तदसंसर्गाग्रहस्य तत्प्रकारकत्वं विसं
वादिन्यां तदभाववति तदसंसर्गाग्रहस्य तत्प्रकारकत्वं विसंवादिन्यां प्रवृत्तौ हेतु
त्वानभ्युपगमात्। लाघवात्। रजतत्वसंसर्गाग्रहो रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ
हेतुः। न तु रजतत्वासंसर्गाग्रहोऽगौरवात्। न च शुक्तौ तदसंभवः। विशेष
ज्ञानं विशेषणेन्द्रियसंनिकर्षात्तयोरसंसर्गाग्रहस्सैव हि विशिष्टज्ञा
नहेतुः। [illegible] चात्रापि विशेषणस्य रजतत्वस्य ज्ञानं। विशेष्य शुक्तेरिन्द्रिय
संनिकर्षस्तयोरसंसर्गाग्रहः [illegible]। [illegible] रजतत्वेन्द्रियसंनिकर्षविरहात्
तत्कथं तत्प्रकारकं प्रत्यक्षमिति चेन्न। संनिहितं यत्र रजतं तत्र संयु
क्तसमवायस्यान्यत्र ज्ञानसंनिकर्षत्वात्। [illegible] ॥६

स्प स

म. क्री. ज्ञानस्य संनिकर्षत्वे किं मानमिति चेन्न । रजतत्वप्रकारकप्रत्यक्षं मित्यपेक्षाहि ।

॥६१॥ नत्रेभावे किं मानमिति चेत् । तत्प्रकारका प्रवृत्तिरिति संक्षेपः ॥ ॥ ॥

इति नीलश्री जानकीनाथ विरचितायां न्यायसिद्धान्तमंजर्यां शब्दपरिच्छे

दः समाप्तः ॥ ॥ संवत् १८७६ मिते श्री पाद माघ शुक्ल पत्नि पार्थिव सं

द्वार सम्राट् प्राणनाथोपनामकेन लिखितं स्वहस्तेन स्वार्थं परार्थं । ।

॥ नरनाथः पिता यस्य सम्राडिति पुपनामकः ॥ प्राणनाथ अभिधे ग्रस्य

॥ जगन्नाथपुस्तकं ॥१२॥ शुभं भवतु ॥ कल्याणं भवतु लिखितं ॥

॥५

त्वस्य लक्षणत्वलाभाय तथोक्तः अन्यथा तत्तु रूपे पूर्वपदलक्षण
या प्रमासंबध्यभिन्नं करणमित्यर्थः लाभे इतरभेदानुमाने हेतौ वै
य्यर्थस्य दुर्वारत्वात् गुरुत्वाल्लक्षणवाक्यतात्पर्यविषयीभूतार्थस्यैव
लक्षणत्वापगमेन प्रमानिरूपितकरणत्व एव तत्तात्पर्येण तस्यैव
हेतुत्वोपपादनेतु प्रया सगौरवमिति वस्तुतस्तु प्रमाकरणमित्य
भेदेनान्वयभ्रमनिराकरणाय प्रमायाः करणमित्युक्तिः असाधार
णधर्मो हि लक्षणं॥ यथा सास्नाशृंगवती गौरिति। सास्नावत्वमा
वेसरटे शृंगवत्वमात्रं महिष्यादावतिव्याप्तमिति सास्नाशृंगव
त्वविशिष्टधर्मो लक्षणं॥ तदितरावृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वं

असाधारणत्वंशृंगवत्वगगनकुद्मरूपवत्वादेर्गोलक्षणवारणा
यसत्यंतत्रश्रुतित्वसाकल्पानायथायथंनिवेशः तदिदमुक्तं तत्र
लक्षणान्येवपदानिव्याख्यातानियैःपदैः रतिव्याप्त्यव्याप्त्यसंभवादो
षाःनिराक्रियंते॥अलक्ष्येलक्षणगमनंतिव्याप्तिःयथाशृंगव
त्वंगोरिति॥लक्ष्यैकदेशेलक्षणस्यावर्त्तनमव्याप्तिःयथाकपिला
गोरिति॥लक्ष्येक्वाप्यवर्त्तनमसंभवः॥यथाएकशफागोरिति॥
इत्थंचात्रछिदिक्रियाकरणकुठारादावतिव्याप्तेर्वारणायमायदो
पादानं॥दोषदुष्टचक्षुरिंद्रियभ्रमात्मकज्ञानकरणत्वादतिव्या १४
प्तिरतःप्रपदं॥प्रमाप्रमाणमित्युक्तौचक्षुरिंद्रियेऽव्याप्तिःअतः

प्रमाकरणमितिविशिष्टमुपात्तं॥ ननु दोषदुष्टचक्षुरिंद्रियेणापि क
दाचित् प्रमाजननात् तत्र प्रमाणव्यवहारोऽस्त्विति एव। न चक्षुष्टतादृशा
यां तादृक्व्यवहारापत्तिरिति वाच्यं। नहीदं कालघटितलक्षणं येन
तस्मिन् कालेऽ[illegible]व्याप्तिः स्यात्॥ किंतु तदिंद्रियेऽत्रापादनीयं तत्र दोषस्य
त्वतादृशायामिष्टापत्तेरिति चेन्न यत्र घर्षणादिनाखंडचक्षुरूप
त्पन्नेऽभ्रमभेवोत्पाद्य तन्नाशोपि तच्च प्रमायां अजनकेनापि प्रमाण
व्यवहारस्यास्वीकारादिति व्याप्त्यापत्त्या प्रपदस्यावश्यकत्वात्। दोष
वशेनान्यदीयेदंत्वस्येव भानसंभवेन सर्वांशिभ्रमस्याप्यसंभवात्॥
यदि च सर्वज्ञानेऽपि प्रमित्वमंततः प्रकारे तु विषयापेक्षया इति नियमात्। स

न्या.सि.टी.

२५ सर्वांशेनाप्रमसंभवस्तथापि तत्तदर्थमादायैव प्रमाणव्यवहारातापीतः
शं स्वेदुरितिभ्रमजनकपीतात्वांशे प्रमाणत्ववारणाय तत्तत्प्रमात्वेलाभा
यत्र पदस्यावश्यकत्वात्। अनुभवस्यापि स्मृतिरूपज्ञानकरणत्वादति
व्याप्तेश्चोपपदमिति। ननु विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वा
त्॥ प्रमात्वज्ञानं विना कथं प्रमाकरणत्वज्ञानमित्यत आह प्रमा
चेति यद्यननुप्रमात्वं यथार्थज्ञानत्वं तथा च स्मृतेरपि प्रमात्वेन त
त्करणेऽनुभवे प्रपदोपादानेप्यतिव्याप्तिर्नावदस्थमित्यत आह प्रमा
चेति तथा चाऽनुभवत्वघटितप्रमात्वस्य स्मृतावसत्त्वेन तत्करणेऽ २५
नुभवेऽतिव्याप्तिरिति भावः अत्र चानुभवत्वस्यैव प्रमात्वरूपत्वे भ्रमेऽ